
V U B Centrum voor Sociologie

U G Vakgroep Bevolkingswetenschappen

Working Papers "Etnische Minderheden in België"

**GENDERRELATIES BIJ TURKSE EN
MAROKKAANSE MIGRANTENVROUWEN
IN EVOLUTIEF PERSPECTIEF**

R. Janssens

Vrije Universiteit Brussel
RETG-CVS

Working Paper 1996-2

Onderzoeksprogramma uitgevoerd met financiële steun vanwege:
Federale Diensten voor Wetenschappelijke, Technische en Culturele Aangelegenheden (IUAP-37)
Fonds voor Kollektief Fundamenteel Onderzoek (2.0118.90)
Onderzoeksraden UG en VUB

Contactadressen:

V.U.B. Centrum voor Sociologie
Pleinlaan 2 1050 Brussel
Tel: 02/629.20.40
Fax: 02/629.22.82

UG Vakgroep Bevolkingswetenschappen
St. Pietersnieuwstraat 49 9000 Gent
Tel: 09/264.42.41
Fax: 09/264.42.94

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING	2
1. INTEGRATIE EN MAN-VROUW VERHOUDING: OPERATIONEEL ONDERZOEKSOPZET	3
1.1. Integratie en man-vrouw verhouding	3
1.2. Operationalisering van islamitische man-vrouw relaties.....	3
1.3. Analyse-model	5
2. BEPALENDE FACTOREN INZAKE MAN-VROUW VERHOUDING	11
2.1. Analyse man-vrouw verhouding als algemene variabele	11
2.2. Analyse per indicator.....	13
2.3. Booleaanse analyse van enkele specifieke deelgroepen.....	16
2.3.1. Integratiepatroon bij Turken en Marokkanen.....	16
2.3.2. Integratie en de generationele benadering	18
2.3.3 Integratie en religiositeit	23
2.3.4 Integratie en media-receptiviteit	28
2.3.5 Integratie en culturele achtergrond	31
3. CONCLUSIES	35
BIBLIOGRAFIE	38
APPENDIX. BOOLEAANSE BENADERING VAN HET INTEGRATIEPROCES	39
A1. Booleaanse analyse: methode	39
A2. Booleaanse analyse: voorbeeld	43
A3. Booleaanse analyse: vergelijken van populaties.....	46
A4. Literatuur	47

INLEIDING

In twee vorige working papers werd reeds ingegaan op de rol van de islam voor de positie van de vrouw (Janssens, 1993a) en de invloed van deze religie op een aantal waarden, normen en opinies (Janssens 1993b). Deze paper concentreert zich op één aspect van de islamitische levenshouding, namelijk de man-vrouw verhouding.

In de West-Europese landen waar de gelijkheid tussen man en vrouw als een algemeen aanvaard principe kan worden beschouwd en waar om economische of historische redenen belangrijke islamitische minderheden leven, is de positie van de islamitische vrouw ongetwijfeld één van de belangrijkste thema's in de discussie over integratie en de compatibiliteit tussen het 'westerse'¹ en het 'islamitische' denken. Ongeacht de interpretatie van deze man-vrouw relaties in deze islamitische gemeenschappen, vertaald de verhouding, gebaseerd op een specifieke mannen- en vrouwenwereld met eigen verantwoordelijkheden en voorschriften, zich vanuit een 'westers' oogpunt in een ondergeschikte positie van de vrouw. Het gevaar is dan ook niet denkbeeldig dat het debat rond de positie van de islamitische migrantenvrouw naar een welles-nietes discussie neigt waarbij de traditionele positie van de vrouw, zoals beschreven in de koran, wordt geextrapoleerd naar de Turkse en Marokkaanse minderheden en tegenover het 'westerse' ideaal van gelijkheid tussen man en vrouw wordt geplaatst. Vanuit een wetenschappelijk standpunt is er echter geen enkele reden om de richtlijnen van de koran als algemeen geldende normen binnen de migrantengemeenschappen te hanteren, net zo min als de gelijkheid tussen man en vrouw in de Belgische maatschappij absoluut en door iedereen aanvaard is en specifieke mannelijke en vrouwelijke rolpatronen als irrelevant kunnen worden afgedaan. Vandaar dat deze paper moet worden beschouwd als een poging om de geldende normen binnen de Turkse en Marokkaanse gemeenschap in kaart te brengen. Door de (voorlopige) onbeschikbaarheid van identieke gegevens vanuit het standpunt van de man wordt hier enkel de visie van de vrouw belicht. Dit neemt niet weg dat uit de visie van de vrouwen reeds belangrijke conclusies af te leiden vallen.

De analyses die deze paper schragen, steunen op twee enquêtes die op basis van een representatieve steekproef bij een 800-tal Turkse en evenveel Marokkaanse vrouwen, met officiële verblijfplaats in het Vlaamse of Brusselse gewest, in de loop van 1991 en 1992 werden afgenomen. Door een combinatie van verschillende onderzoeksmethoden wordt getracht een zo volledig mogelijk beeld van de genderrelaties binnen de onderzoekspopulatie op te hangen.

Rudi Janssens

December 1995

---

¹ Daar het westerse noch het islamitische denken als een uniek en coherent systeem kan worden beschouwd, wordt in deze paper met de term 'westers' verwezen naar het ideaal van een egalitaire verhouding tussen de geslachten, waar 'islamitisch' duidt op de complementariteit tussen de rol van de man en deze van de vrouw zoals beschreven in de koran.

1. INTEGRATIE EN MAN-VROUW VERHOUDING: OPERATIONEEL ONDERZOEKSOPZET

1.1. Integratie en man-vrouw verhouding

Vanuit de invalshoek van deze paper, draait de centrale discussie i.v.m. integratie rond de vraag of islamitische minderheden in de westerse samenleving nog vasthouden aan de traditionele principes van de koran, of integendeel eerder neigen naar het westerse ideaal van een egalitaire verhouding tussen de sexen. Beide visies worden hier niet beschouwd als de extremen van eenzelfde continuum, maar als verschillende culturele ideaalbeelden. De koran beschrijft de genderrelaties als een interactie tussen twee complementaire posities met een duidelijk onderscheid tussen het domein waar de man verantwoordelijkheid draagt en het exclusieve domein van de vrouw. Het westers ideaal gaat uit van een gedeelde verantwoordelijkheid in alle levenssferen, gekoppeld aan een gelijkwaardige inbreng ongeacht het geslacht. In de praktijk blijkt de strikte scheiding tussen twee leefwerelden binnen de islamitische gemeenschappen vrij poreus en kan de invloed van de vrouw binnen de mannenwereld (en vice versa) niet ontkend worden. Ook het westerse ideaal kan niet verhinderen dat het takenpakket dat aan mannen en vrouwen wordt toebedeeld verschilt en de typische mannen- en vrouwenrol nog lang niet tot het verleden behoort. De discussie over de positie van islamitische minderheidsgroepen in een westerse samenleving neemt beide ideaalbeelden als referentiepunten en gaat enigszins voorbij aan de feitelijke situaties in het gastland en in het land van oorsprong van de migrant. De mate van integratie van een minderheidsgroep in de westerse samenleving verwijst dan ook naar de afstand tussen de attitude van deze groep en het westers ideaal, eerder dan naar de reële afstand tussen beide groepen.

1.2. Operationalisering van islamitische man-vrouw relaties

Daar in een vorige publikatie reeds uitgebreid werd ingegaan op de positie van de vrouw in de islam (Janssens, 1993a) kan de operationalisering hier worden beperkt tot de beschrijving van de selectie van de gehanteerde variabelen. De islam maakt een operationalisering van haar ideaal in die zin gemakkelijk, dat de koran een aantal voorschriften bevat die de verhouding tussen de geslachten regelt. Dit laat toe een aantal 'bottom-line' variabelen te selecteren. Deze term verwijst naar het feit dat de verwerping van een bepaling uit de koran eenduidig kan worden geïnterpreteerd als een verwerping van de traditie van de islam en dus niet duidt op een meer traditionele houding. Hierdoor kunnen de antwoordmogelijkheden van deze variabelen worden herleid tot twee categorieën: de traditionele positie en deze die de traditie verwerpt.

Op basis van bovenstaande redenering werden vijf items weerhouden voor een verdere analyse van de man-vrouw verhouding:

a. Een vrouw moet die dingen doen die haar man haar oplegt.

Dit item geeft een algemene tendens weer die doorheen de koran steeds terugkomt. Gehoorzaamheid is de prijs die de vrouw moet betalen voor de materiële en financiële steun van eerst de vader en later de echtgenoot. Het is één van de fundamenteën waarop de complementariteit van de islamitische genderrelaties steunt. Het verwerpen van dit principe is essentieel om tot een meer egalitaire relatie tussen man en vrouw te komen. Omwille van het feit dat hierbij de autoriteit van de man in vraag wordt gesteld, kan worden veronderstelt dat het verwerpen van het principe van gehoorzaamheid ook leidt tot het verwerpen van de andere bepalingen die de traditionele man-vrouw verhouding bepalen.

b. Een vrouw kan rustig met andere mannen praten, ook indien haar echtgenoot deze mannen niet kent.

Dit item verwijst naar een moment waar mannen- en vrouwenwereld elkaar ontmoeten, hetgeen bijgevolg aan een strikte reglementering onderworpen is. Wanneer vrouwen de buitenwereld, en dus de wereld van de man, instappen, moeten ze hun kontakten met andere mannen minimaliseren zodat ze de eer van de familie niet in het gedrang brengen. Vooral voor jonge vrouwen is het belangrijk deze regel strikt toe te passen.

c. Wanneer er bezoek is van vreemde mannen trekken de vrouwen zich best in een andere kamer terug.

Het huis behoort tot de wereld van de vrouw, doch is op bepaalde momenten van de dag de gemeenschappelijke plaats waar man en vrouw elkaar ontmoeten en dezelfde leefwereld delen. Bij bezoek komt de buitenwereld binnendringen in de leefwereld van de vrouw en wordt het huis opgesplitst in een gedeelte voor de mannen en een gedeelte voor de vrouwen. Dit item houdt eveneens een element van sociale controle in. Zelfs wanneer man en vrouw binnen het gezin een meer egalitaire relatievorm nastreven, is het niet evident dat dit gedragspatroon ook wordt aangehouden in de aanwezigheid van derden.

d. Naast haar werk in het huishouden moet de vrouw zich ook in het gemeenschapsleven mengen en heeft ze een belangrijke rol te spelen op religieus en politiek terrein.

Volgens de islam is het religieuze en politieke terrein een exclusieve mannelijke aangelegenheid waarbij vrouwen slechts een beperkte rol spelen. Het aanvaarden van bovenstaand principe impliceert niet alleen dat vrouwen gaan binnendringen in de leefwereld van de man, doch erkent eveneens dat ze hierin een actieve rol te spelen hebben. Samen met het eerste item verwijst het naar één van de basisfundamenteën waarop het complementaire islamitische rollenpatroon is gebouwd.

e. De vrouw moet het recht hebben buitenshuis te gaan werken.

In Turkije en Marokko is het niet ongewoon voor vrouwen om buitenshuis te gaan werken. Zolang dit niet in tegenstrijd is met de wil van de echtgenoot of de vader gaat dit evenmin in tegen de principes van de islam. Dit item gaat verder en ziet werk buitenshuis als een fundamenteel recht. Gezien in deze vragenlijst gepeild wordt naar de houding van vrouwen die als minderheidsgroep leven in een buitenwereld gedomineerd door niet-moslims, krijgt dit item nog een extra dimensie. Werken

buitenshuis impliceert meestal ook het werken in een omgeving die ook aan de controle van de islamitische man ontsnapt.

Tabel 1 geeft een algemeen beeld van de invloed van de traditie op de relaties tussen mannen en vrouwen binnen de Turkse en Marokkaanse migrantengemeenschappen in Vlaanderen en Brussel.

Operationalisering gender relaties	Turkse vrouwen	Marokkaanse vrouwen
gehoorzaamheid	79.4 %	38.6 %
niet praten met vreemde mannen	70.1 %	61.6 %
terugtrekken bij bezoek	46.2 %	37.8 %
geen maatschappelijke rol	13.1 %	13.3 %
geen recht op arbeid buitenshuis	10.6 %	7.0 %

Tabel 1. Traditionele houding t.a.v. man-vrouw relatie

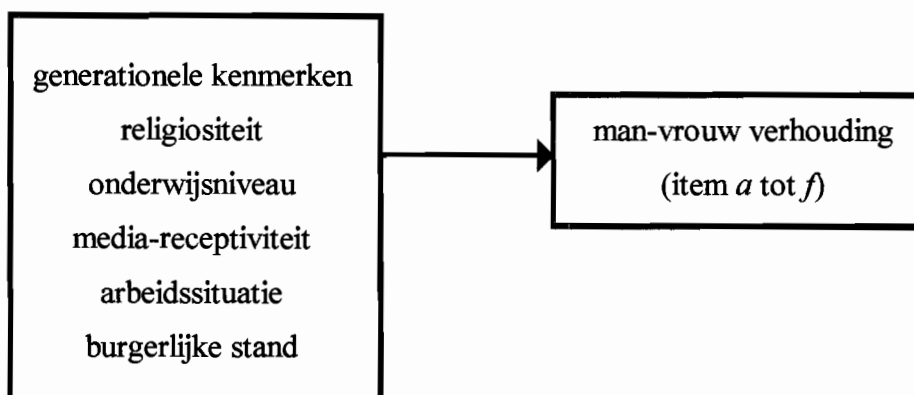
1.3. Analyse-model

De bedoeling van deze paper is een duidelijker beeld te schetsen van de heersende attitude in verband met de man-vrouw verhouding binnen de Turkse en Marokkaanse migrantengemeenschap en terzelfdertijd een aantal determinerende variabelen te onderscheiden die deze verhouding beïnvloeden. Hierbij wordt uitgegaan van een driedelige methodologische invalshoek. Vooreerst wordt via een ‘Multiple Classification Analysis’ de invloed van een aantal achtergrondvariabelen nagegaan op de man-vrouw verhouding als een samengestelde variabele geconstrueerd op basis van de geselecteerde items. Een ‘Logistic Regression Analysis’ tracht de invloed van de achtergrondvariabelen op elk item afzonderlijk te bekijken. De toepassing van ‘Boolean Analysis’² tenslotte, poogt de invloed van diezelfde variabelen op de interrelaties tussen de verschillende items nader uit te diepen.

Figuur 1 geeft op een schematische wijze het analysemodel met de geselecteerde achtergrondvariabelen weer.

---

² Voor een beschrijving van deze methode, zie appendix.

Figuur 1. Analyse-model bepalende factoren inzake gender relaties

Generationele kenmerken

In de maatschappelijke discussie over integratie worden migranten meestal onderverdeeld in een eerste, tweede en derde generatie. Hierbij wordt dan uitgegaan van de progressief dalende invloed van de culturele eigenheid van het land van oorsprong. Deze populaire classificatie van de migrantengemeenschap verbergt echter een complex geheel van invloeden. De operationalisering van het generatiebegrip, zoals gehanteerd in deze paper, steunt op de benadering van Elder (1975). In zijn generationele benadering onderscheidt Elder (1975) drie dimensies die evenzeer van toepassing zijn op beide migrantengemeenschappen: het generatiebegrip verwijst naar een bepaalde levensfase (vb. leeftijd bij migratie), naar specifieke sociale indicatoren inherent aan de levensloop (vb. transitie van Turkije of Marokko naar België of niet), en tenslotte naar een historische periode (vb. verschillende migratiecohortes). Een operationalisering in eerste, tweede en derde generatie met 'eerste' verwijzend naar de groep die de eigenlijke transitie van een vreemd land naar België maakte en 'tweede' en 'derde' naar hun kinderen en kleinkinderen is dan ook duidelijk te beperkt om dit complexe begrip te operationaliseren, temeer daar de eigenlijke transitie van het land van oorsprong naar het gastland een continu proces is en niet kan beperkt worden tot één specifieke periode, nl deze van de 'eerste' generatie. Lesthaeghe en Surkyn (1994) stellen dan ook dat een combinatie van leeftijd en verblijfsduur meer aangewezen is als basis voor classificatie. Waar hun operationalisering resulteert in drie categorieën worden er in deze paper een vierdeling naar voor geschoven: de vrouwen die gedurende de jaren '60 en '70 migreerden als volwassenen (1° generatie volwassenen), zij die in dezelfde periode migreerden als kinderen (1° generatie kinderen), de groep van vrouwen die migreerden na 1980 (recent gemigreerden, voornamelijk 'imported brides'), en, de groep wiens ouders van Turkse en Marokkaanse afkomst zijn maar in België werden geboren (niet-gemigreerden³). In deze indeling zijn de verschillende dimensies, zoals beschreven door Elder (1975), duidelijk terug te vinden: er wordt een

---

³ Omwille van praktische redenen werden enkel die vrouwen in de steekproef opgenomen die nog steeds de Turkse en Marokkaanse nationaliteit bezitten, zodat diegenen die reeds de Belgische nationaliteit hebben bekomen hier uit de boot vallen. Hierdoor bestaat de kans dat deze groep 'traditioneler' ingekleurd wordt dan zij in werkelijkheid is.

onderscheid gemaakt tussen de gezinsherenigende en gezinsvormende migratie, tussen zij die migreerden en zij die hier werden geboren, en eveneens tussen de verschillende tijdstippen van migratie. Tabel 2 geeft de verdeling van de onderzoekspopulatie over de verschillende groepen weer.

Generaties	Turkse vrouwen	Marokkaanse vrouwen
1° generatie volwassenen	34.9 %	37.3 %
1° generatie kinderen	35.1 %	28.4 %
recent gemigreerden	22.1 %	14.3 %
niet-gemigreerden	7.9 %	20.0 %

Tabel 2. Verdeling onderzoekspopulatie over de verschillende generaties

Religiositeit

Een tweede belangrijke variabele, zeker wat de man-vrouw verhouding betreft, is de mate van religiositeit van de respondent. Deze variabele werd op een identieke manier geoperationaliseerd zoals reeds omschreven in een vorige paper (Janssens, 1993b). De verschillende categorieën zijn gebaseerd op religie als individuele zingeving enerzijds en de formele aspecten van religie anderzijds. De combinatie van beide samenstellende factoren resulteert in volgende vier categorieën: een traditioneel-religieuze houding (hoge zingeving en belang van formele aspecten), een individualistisch-religieuze houding (hoge zingeving doch formele aspecten niet belangrijk), een modern-religieuze houding (lage zingeving en formele aspecten niet belangrijk), en een ritualistisch-religieuze houding (lage zingeving doch formele aspecten wel belangrijk). Tabel 3 geeft de verhouding tussen de verschillende categorieën voor beide minderheidsgroepen weer.

Religiositeit	Turkse vrouwen	Marokkaanse vrouwen
traditioneel	54.4 %	30.3 %
individualistisch	23.8 %	32.9 %
modern	16.4 %	28.2 %
ritualistisch	5.4 %	8.6 %

Tabel 3. Verdeling onderzoekspopulatie naar religiositeit

Onderwijsniveau

Naast beide vorige variabelen speelt ook het onderwijs een belangrijke rol in het integratieproces. Vooral diegenen die als kind migreerden of in België werden geboren, kregen via het onderwijs de waarden van de Belgische samenleving mee. Zo is het onderwijsniveau niet enkel belangrijk in relatie tot de sociale mobiliteit van deze groep, maar speelt het eveneens een rol in de perceptie van de man-vrouw verhouding. Zowel het niveau als het land waarin onderwijs werd gelopen zijn dus van belang. De procentuele verdeling van beide groepen (zie tabel 4) maakt evenwel duidelijk dat sommige categorieën te klein zijn om deze gecombineerde variabele (onderwijsniveau en land waar men onderwijs volgde) te hanteren. Hierdoor wordt de leeftijd waarop men het onderwijs beëindigde als belangrijkste indicator voor het onderwijsniveau naar voor geschoven.

Onderwijsniveau	Turkse vrouwen		Marokkaanse vrouwen	
	Turkije	België	Marokko	België
7 - 12	27.8 %	3.1 %	6.5 %	0.9 %
13 - 16	10.0 %	12.5 %	7.6 %	8.6 %
17 - 18	4.1 %	18.7 %	2.8 %	24.5 %
19 +	0.9 %	6.2 %	1.4 %	18.2 %
geen onderwijs	16.7 %		29.5 %	

Tabel 4. Verdeling onderzoekspopulatie naar onderwijsniveau per land

Media-receptiviteit

Het onderwijs is echter niet de enige manier waarop migrantenvrouwen door de westerse cultuur worden beïnvloed. We denken hierbij vooral aan de mate waarin migranten ontvankelijk zijn voor de boodschappen die door de westerse media worden uitgezonden en in hoeverre deze informatie meespeelt in het bepalen van het beeld dat men van de positie van de vrouw heeft. In haar studie over de positie van de vrouw binnen een aantal Marokkaanse Berber gemeenschappen stelt Cammaert (1985) dat de media een belangrijke rol spelen bij de vorming van een (onrealistisch) ideaalbeeld dat van de westerse vrouw wordt opgehangen. Ook Fox (1973) bedeeft een beslissende rol toe aan de ontvankelijkheid voor de eigentijdse media in het moderniseringsproces in de Turkse steden. Voor haar zijn de media vooral belangrijk als een kanalisator die de impact van opvoeding en onderwijs vertaalt naar meer concrete ‘moderne’ attitudes en gedragingen toe. De variabele ‘media-receptiviteit’, zoals deze hier wordt geoperationaliseerd, onderkent volgende categorieën: personen die al eens een Belgisch tijdschrift of krant lezen (2), personen die dit niet doen doch wel het TV-journaal in één van de Belgische landstalen kunnen begrijpen (1), en tenslotte de groep vrouwen die niet in de mogelijkheid verkeren de Belgische actualiteit en media te begrijpen (0). In tegenstelling tot het onderwijsniveau verwijst deze variabele ook naar een actieve interesse van de respondenten voor de Belgische samenleving. Tabel 5 illustreert de verdeling van de onderscheiden generaties over media-receptiviteit. Het

feit dat de Marokkaanse gemeenschap zich vooral in Brussel situeert en hun koloniaal verleden de kennis van de Franse taal sterk beïnvloedt, biedt reeds een mogelijke (partiële) verklaring voor hun hogere score op deze variabele.

Generaties	Turkse vrouwen			Marokkaanse vrouwen				
	Media	0	1	2	Media	0	1	2
1° gen. volw.	56.5 %	39.6 %	3.9 %	27.9 %	50.8 %	21.3 %		
1° gen. kind	12.7 %	41.9 %	45.4 %	6.1 %	19.7 %	74.2 %		
recente migratie.	67.1 %	26.8 %	6.2 %	27.1 %	37.5 %	35.4 %		
niet-gemigreerden	2.4 %	24.6 %	73.0 %	-	6.1 %	93.9 %		
Totaal	38.8 %	36.7 %	24.4 %	16.3 %	31.5 %	52.2 %		

Tabel 5. Media-receptiviteit per generatie

Arbeidssituatie

De participatie van migrantenvrouwen aan het arbeidsproces duidt eveneens op de mogelijkheid om contacten te leggen met niet-islamieten wiens levenshouding contrasteert met de traditionele waarden van de koran. In vergelijking met het thuisland ligt de tewerkstellingsgraad na migratie vrij laag, doch dit is niet verwonderlijk gezien de economische situatie in het gastland, het gebrek aan typisch vrouwelijke arbeid in bijvoorbeeld de landbouwsector, en het erg beperkte aantal gescheiden vrouwen die noodzakelijkerwijze in hun eigen onderhoud dienen te voorzien. De oorspronkelijke variabele (zie tabel 6) wordt in deze paper tot twee categorieën beperkt: zij die nooit werkten versus zij die ooit werkten of momenteel werkten.

Tewerkstelling	Turkse vrouwen	Marokkaanse vrouwen
nooit gewerkt	61.5 %	66.8 %
vroeger gewerkt	15.8 %	12.7 %
werkt momenteel	22.7 %	20.5 %

Table 6. Tewerkstellingssituatie respondenten

Burgerlijke stand

Tenslotte kan men in een onderzoek naar de positie van de vrouw niet voorbij aan het feit of ze al dan niet gehuwd is. Daar de groep weduwen en gescheiden vrouwen te beperkt is om relevante uitspraken over te doen is ook deze variabele, weergegeven in tabel 7, in het verder onderzoek beperkt tot de tweedeling 'ongetrouwd en geen partner' versus 'ooit getrouwd of momenteel getrouwd / partner'.

Burgerlijke stand	Turkse vrouwen	Marokkaanse vrouwen
gehuwd / partner	89.5 %	73.0 %
verweduwd	1.4 %	1.6 %
gescheiden	0.4 %	4.0 %
ongehuwd	8.7 %	21.4 %

Tabele 7. Burgerlijke stand

2. BEPALENDE FACTOREN INZAKE MAN-VROUW VERHOUDING

Zoals reeds werd vermeld is de methodologische opzet van deze paper driedig. Vooreerst wordt de man-vrouw verhouding als een samengestelde variabele van alle indicatoren, elk met eenzelfde gewicht, beschouwd. Hierna wordt de invloed op de afzonderlijke indicatoren nagegaan. Tenslotte wordt via een Booleaanse analyse de invloed van de achtergrondvariabelen op de interrelaties tussen de geselecteerde indicatoren weergegeven.

2.1. Analyse man-vrouw verhouding als algemene variabele

De verschillende indicatoren die verwijzen naar de islamitische man-vrouw verhouding, worden in deze eerste benadering gereduceerd tot een samengestelde variabele die dusdanig scoort dat de gemiddelde waarde verwijst naar het percentage van de respondenten die niet langer een traditioneel-islamitische houding vertonen. Zodoende kan de score worden beschouwd als een maat voor integratie. Deze score is weergegeven bovenaan tabel 8. De ongecorrigeerde afwijking (O.A.) geeft de afwijking van elke categorie t.o.v. dit gemiddelde weer, evenwel zonder rekening te houden met de onrechtstreekse invloed van de andere afhankelijke variabelen (vb. de Turkse respondenten die in België geboren zijn halen een gemiddelde score van .67, zijnde .55 + .12). De ϵ -waarde is een maat die de belangrijkheid van de variabele op zich uitdrukt. De gecorrigeerde afwijking (G.A.) houdt wel rekening met de invloed van de andere variabelen op de onderscheiden categorieën, net zoals de β -waarden dit doet voor de variabele op zich. Beide maten verwijzen naar een 'netto'-effect van de achtergrondvariabelen.

Tabel 8 illustreert het belang van religiositeit voor de houding t.a.v. de positie van de vrouw, dit zowel voor de Turkse als voor de Marokkaanse populatie. Een modern religieuze houding scoort het hoogst qua integratie, gevolgd door een individualistische, ritualistische en traditioneel religieuze houding. Binnen elk van deze onderscheiden categorieën overstijgt de score van de Marokkaanse vrouwen deze van de Turkse. De op één na belangrijkste variabele voor beide populaties is media-receptiviteit. Deze overtreft duidelijk de invloed van het opleidingsniveau, hetgeen echter niet betekent dat beide niet sterk correleren. Toch is er een duidelijk verschil tussen beide minderheidsgroepen. Van de Turkse respondenten die geen onderwijs genoten of slechts tot 12 jaar school liepen is het overgrote deel (respectievelijk 74.4% en 61.3%) niet ontvankelijk voor de Belgische media. Bij de vergelijkbare Marokkaanse groep begrijpt ruim 50% wel het TV-journaal. Van de Turkse groep die minimum tot 17 jaar school liep scoort 57.5% in de hoogste categorie inzake media-receptiviteit, bij de Marokkanen loopt dit op tot 86.5%. Het feit dat deze beide laatste groepen bestaan uit vrouwen met een gelijkwaardig Belgisch diploma en we bijgevolg ook een vergelijkbaar taalvaardigheidsniveau mogen veronderstellen, betekent dus niet dat ze eenzelfde openheid naar de media toe vertonen. Het taalvoordeel van de Marokkaanse groep is dus niet de enige factor die hun significant hogere score inzake media-receptiviteit verklaart. Taal blijkt een noodzakelijke doch zeker geen voldoende

voorwaarde tot integratie. Terzelfdertijd illustreren deze resultaten het belang van de rol die de media in het integratieproces kunnen spelen. Het zou dan ook verkeerd zijn resoluut de kaart van het onderwijs als integrator uit te spelen en hiernaast de mogelijkheden die de media op dat vlak bieden te verwaarlozen.

Opmerkelijk is dat voor de Marokkaanse vrouwen ook het feit van tewerkstelling een belangrijke rol speelt, zeker in vergelijking met de Turkse groep. Om dit effect te verklaren is echter een nauwkeurige analyse van de tewerkstellingssituatie van beide groepen van respondenten noodzakelijk. Tenslotte dient ook nog gewezen op de lage β -waarden van het al dan niet gehuwd zijn en de generationele kenmerken op de perceptie van de genderrelaties.

Variabele	Turk. gem. .55				Mar. gem. .68			
	O.A.	ϵ	G.A.	β	O.A.	ϵ	G.A.	β
Generaties		.25		.11		.42		.11* ⁴
1. 1° gen volw.	-.05		.03		-.10		-.01	
2. 1° gen kind	.05		-.02		.07		.00	
3. recente migr.	-.05		.00		-.11		-.05	
4. geen migr.	.12		-.05		.18		.05	
Religiositeit		.52		.42**		.54		.33**
1. modern	.20		.16		.16		.10	
2. individ.	.11		.09		.07		.05	
3. tradit.	-.11		-.09		-.20		-.12	
4. ritual.	.00		.01		-.12		-.09	
Opleiding		.36		.13		.51		.13*
1. geen	-.13		-.06		-.18		-.03	
2. 7-12	-.06		-.01		-.09		-.04	
3. 13-16	.04		.03		.00		-.01	
4. 17-18	.08		.02		.10		.00	
5. 19+	.15		.02		.17		.06	
Media-recept.		.40		.21**		.56		.25**
0. geen	-.09		-.04		-.28		-.13	
1. TV	-.01		-.02		-.06		-.02	
2. krant	.16		.09		.13		.05	
Tewerkstelling		.14		.05		.29		.10**
0. nooit	-.03		-.01		-.05		-.02	
1. ooit of nu	.04		.01		.11		.04	
Partner		.22		.06		.30		.03
0. nooit	.17		.05		.17		.02	
1. ooit of nu	-.02		.00		-.04		.00	

Tabel 8. MCA genderrelaties en integratie naar achtergrondvariabelen

⁴ Waar * duidt op een significantie-niveau van .05, geeft ** een significantieniveau van .01 aan.

2.2. Analyse per indicator

Via een logistic regression analyse wordt hier gepeild naar de invloed van de geselecteerde achtergrondvariabelen van het analysemodel op de afzonderlijke items. Tabel 9 geeft de invloed van de verschillende categorieën van de significante achtergrondvariabelen (significantie-niveau .01⁵) voor de verschillende items weer voor de Turkse vrouwen. In tabel 10 wordt dit herhaald voor de Marokkaanse respondenten. Een voorbeeld maakt duidelijk hoe de likelihood geïnterpreteerd dient te worden. Nemen we in tabel 9 de invloed van religiositeit op gehoorzaamheid, dan mogen we besluiten dat: onder diegenen die de traditionele visie op de gehoorzaamheid van de vrouw tegenover haar man verwerpen, we bij de Turkse respondenten 9.76 keer meer vrouwen vinden die er een modern-religieuze houding op na houden dan diegenen die een traditioneel-religieuze houding aannemen (d.i. de referentiecategorie, gekenmerkt door een likelihood van 1.00).

	gehoorzaam- heid	praten vreemden	terugtrekken bezoek	maatschap- pelijke rol	recht op arbeid
Islam:					
modern	9.76	3.15	20.77		4.26
individ.	4.81	1.71	12.41		3.83
traditio.	1.00	1.00	1.00		1.00
ritualist.	3.82	2.91	2.91		2.61
Media:					
geen	1.00	1.00			
TV	1.64	1.10			
krant	2.84	2.24			
Partner:					
geen	2.19				
ooit/nu	1.00				
School:					
geen				1.00	
7-12				1.17	
13-16				1.29	
17-18				2.68	
19+				838.77	

Tabel 9. Likelihood significante achtergrondvariabelen naar items (Turken)

⁵ Bij deze analyse werden geen variabelen gevonden op .05-niveau.

	gehoorzaamheid	praten vreemden	terugtrekken bezoek	maatschappelijke rol	recht op arbeid
Islam:					
modern	6.36	3.50	18.99		5.26
individ.	2.40	2.53	10.68		5.30
traditio.	1.00	1.00	1.00		1.00
ritualist.	2.11	0.60	1.97		1.13
Media:					
geen	1.00			1.00	1.00
TV	3.67			2.25	3.59
krant	12.51			5.96	9.85
Arbeid:					
geen	1.00				
ooit/nu	1.84				
School:					
geen		1.00			
7-12		1.22			
13-16		1.94			
17-18		3.70			
19+		7.80			
Generaties:					
1° volw.				1.00	
1° kind				0.63	
recent				0.39	
°België				0.86	

Tabel 10. Likelihood significante achtergrondvariabelen naar items (Marokkanen)

Zoals mocht worden verwacht is de variabiliteit binnen de religieuze aspecten van de islam bepalend voor een traditionele of meer egalitaire houding t.a.v. de gehoorzaamheid die de vrouw haar man verschuldigd is. De respondenten die een traditioneel-religieuze houding vertonen scoren ook op dit item veelal behoudsgezind. Nemen we deze respondenten als referentiegroep, dan is het verschil met groep die een modern-religieuze houding vertoont het grootst, vooral bij de Turkse populatie. Bij de Marokkaanse respondenten zijn de verschillen tussen de categorieën van de variable 'media-receptiviteit' dan weer meer uitgesproken. Het ideaal van egalitaire genderverhoudingen dat via de media wordt benadrukt vindt dus blijkbaar ingang bij deze groep. Opmerkelijk tenslotte is ook het feit dat het al dan niet gehuwd zijn veel minder belangrijk is voor de Marokkaanse groep, waar dan wel, in tegenstelling tot de Turkse vrouwen, het effect van tewerkstelling speelt. Gehoorzaamheid is tevens het enige item waarbij de variabelen 'partner' en 'arbeid' significante verschillen laten optekenen. Een mogelijke verklaring hiervoor kan zijn dat het verwerpen van de traditie bij de Turkse groep vooral wordt beïnvloedt door het zich afzetten tegen de principes van de vader als katalysator van de Turkse traditie, waar bij de Marokkaanse vrouwen het arbeidsinkomen samen met het beeld van de vrouw in de media in een zekere autonomie t.a.v. de man resulteert.

De houding t.a.v. het praten met vreemde mannen vertoont een identiek patroon, zij het dat de verschillen minder uitgesproken zijn en het voor de Marokkanen niet de media-receptiviteit maar het onderwijsniveau is dat in een positief effect, in de zin van meer egalitaire verhoudingen, resulteert. Hier wordt nogmaals het verschil tussen de Turkse en Marokkaanse groep inzake media-receptiviteit geïllustreerd. Waar een hogere scholingsgraad bij de Turken parallel loopt met een hogere media-receptiviteit, dient bij de Marokkaanse vrouwen binnen deze laatste groep een onderscheid gemaakt tussen de jongeren met een hogere opleiding en diegenen die minder lang school liepen. Het negeren van het verbod om met vreemdelingen te praten is zeker geen illustratie van een generatieconflict binnen beide gemeenschappen. Waar ruim 60% van de Marokkaanse jongeren (-24 jaar) deze traditie verwerpt, is dit bij de Turkse meisjes van deze leeftijd slechts voor 29% het geval.

In tegenstelling tot de twee vorige items verwijst de ruimtelijke segregatie tussen de sexen in geval van bezoek uitsluitend naar een religieuze traditie. Het verschil tussen de groep die de formele aspecten van de islam nog belangrijk acht en zij die deze verwerpen is hierbij dan ook bepalend.

Deze drie eerste items verwijzen nadrukkelijk naar de directe relatie tussen mannen en vrouwen. De eerste twee zijn duidelijk onderhevig aan de westerse invloeden die via de media en het onderwijs de islamitische leefwereld binnendringen. Alhoewel het derde item door minder respondenten traditioneel wordt beantwoordt, discrimineert het wel het duidelijkst tussen de groep die de formele aspecten belangrijker vindt en diegenen die dit minder relevant achten. Dit benadrukt nogmaals het belang van het formele karakter van de islamitische godsdienst. Het beklemtonen van dit formele wordt eveneens geïllustreerd door het bestaan van de (zij het relatief kleine) groep die een ritualistisch-religieuze houding vertoont.

Alhoewel de twee resterende items expliciet verwijzen naar de rol die de vrouw dient te spelen op het terrein exclusief voorbehouden aan de man, veroorzaakt ook hier het huwelijk op zich geen breuk in de houding van de vrouw t.a.v. de mannenwereld. Wat het recht op arbeid betreft zet het belang van de persoonlijke invulling van de islam zich op een identieke manier door zoals dit ook bij de vorige items het geval is. Bij de Marokkanen speelt ook media-receptiviteit hierbij een bepalende rol. De rol die de vrouw binnen de bredere maatschappelijke context opeist differentieert echter niet tussen de verschillende categorieën binnen de islam. Bij de Turkse populatie is er enkel een duidelijke discriminatie tussen diegenen die tot 19 of langer school liepen en de rest. Dit is niet verwonderlijk daar een hogere scholingsgraad op zich reeds een bepaalde maatschappelijke aspiratie uitdrukt. Bij de Marokkaanse respondenten doet de score op media-receptiviteit een vergelijkbare evolutie vermoeden, doch hier krijgen we, eerder onverwachte, generationele verschillen. De eerste generatie vrouwen die migreerden als volwassenen benadrukken het sterkst de maatschappelijke rol van de vrouw, gevolgd door diegenen die in België werden geboren, de eerste generatie die als kinderen migreerden en tenslotte de 'imported brides'. Een verschillende perceptie van deze rol door de onderscheiden generaties biedt mogelijkerwijze een verklaring voor deze verschillen. Het is dan ook de vraag welke rol binnen welke maatschappij deze vrouwen voor zich weggelegd zien.

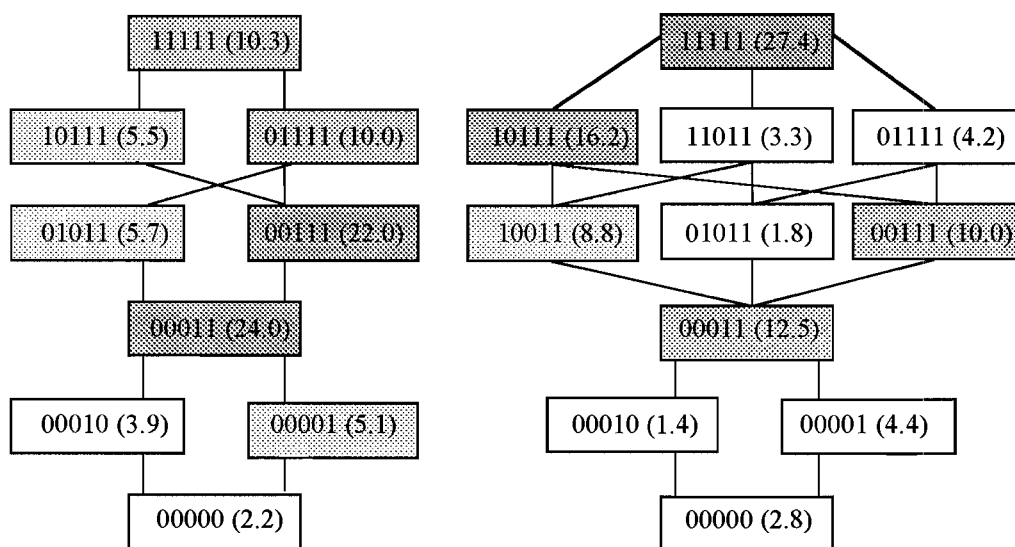

2.3. Booleaanse analyse van enkele specifieke deelgroepen

Voorgaande analyses worden gekenmerkt door een eerder statische aanpak waarbij de invloed van de verschillende achtergrondvariabelen op de man-vrouw relatie of op een deelaspect ervan wordt geëvalueerd. Door integratie te definiëren als ‘een uni-lineair proces waarbij iemand geleidelijk de kloof tussen z'n oorspronkelijke cultuur en de cultuur van het land van oorsprong overbrugt, afhankelijk van het aanpassingsvermogen van de persoon zelf en van de groep waartoe hij behoort’ (Janssens, 1995), stelt de methode van Booleaanse analyse (zie appendix) ons in staat de genderrelaties, als een deelaspect van integratie, als een procesmatige verandering van de geselecteerde items voor te stellen. Omdat uit het voorgaande blijkt dat de verschillende achtergrondvariabelen de relatie tussen de geslachten niet op een eenduidige manier beïnvloeden, en dat er ook duidelijke verschillen bestaan tussen beide islamitische gemeenschappen, worden in dit deel een aantal subgroepen, gedefinieerd op basis van hun achtergrondskennmerken. Deze worden nader met elkaar vergeleken op basis van de resulterende hiërarchische structuur tussen de items, gedefinieerd als de *groepsnorm* (Janssens, 1995).

2.3.1. Integratiepatroon bij Turken en Marokkanen

Alvorens we een aantal subgroepen gaan vergelijken is het interessant om voor beide gemeenschappen het integratieproces voor de vrouwelijke populatie in zijn geheel eens nader te bekijken. Figuur 2 toont ons de grafische voorstelling van het integratieproces van beide populaties m.b.t. de man-vrouw verhouding. De antwoordpatronen zijn dusdanig opgebouwd dat het verwerpen van de traditionele voorschriften wordt aangeduid door 1 en een traditionele houding de score 0 meekrijgt. De ordening van de items is identiek aan deze in 1.2. zodat het eerste cijfer refereert naar de houding t.a.v. gehoorzaamheid (*a*) en het laatste verwijst naar het recht van de vrouw om buitenshuis te gaan werken (*e*). Hoe zwaarder de grijstint in de grafische voorstelling, hoe zwaarder het corresponderende antwoordpatroon qua geobserveerde frequentie in het geheel van de respectievelijke populaties doorweegt.

Figuur 2. Grafische voorstelling integratie en genderrelaties voor Turken (l) en Marokkanen (r)

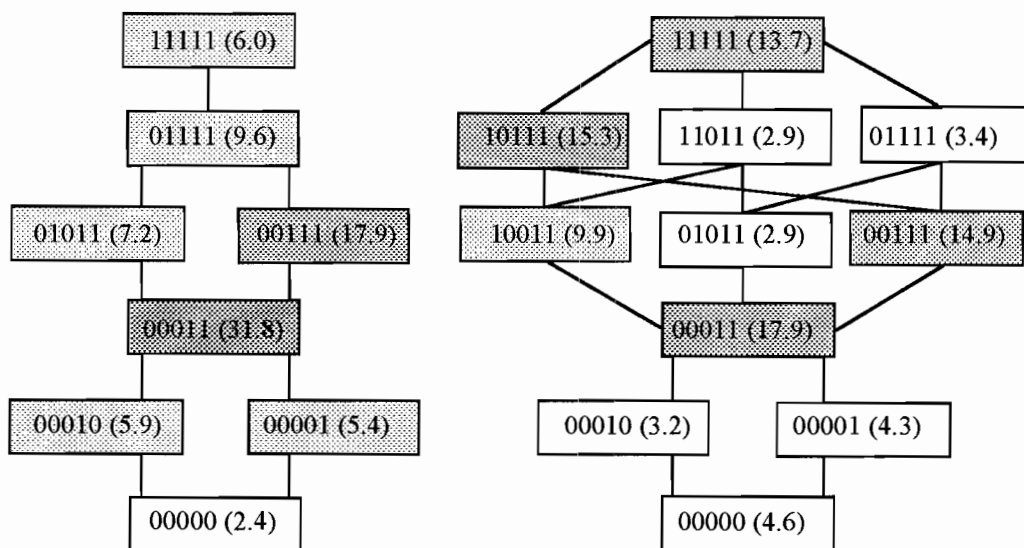
Afgezien van de proportionele verschillen en het aantal integratiepaden vertoont de structuur van beide populaties een opmerkelijke gelijkenis. Zo verloopt het integratieproces van zowel de Turkse als de Marokkaanse vrouwen in twee fasen. In een eerste fase verandert hun houding t.a.v. de rol die de vrouw op maatschappelijk vlak dient te spelen. Ze verdedigen het recht op arbeid buitenshuis en ondersteunen de rol van de vrouw in die levenssferen die traditioneel tot de exclusiviteit van de man behoren. Pas in tweede instantie verandert ook hun houding binnen de echtelijke relatie en gaan ze ook hier de scheiding van de leefwerelden in vraag stellen. Bij de Turkse respondenten verloopt deze tweede fase over 3 mogelijke integratiepaden, binnen de Marokkaanse gemeenschap zijn alle mogelijke paden denkbaar, alhoewel ze niet allemaal in dezelfde mate voorkomen.

Deze evolutie mag op het eerste gezicht contradictorisch ogen, doch de specificiteit van een islamitische gemeenschap binnen een maatschappij waarin andere waarden domineren maakt deze evolutie echter zeer plausibel. Nemen we de patriarchale familiestructuur als basis voor de organisatie van het sociale leven, dan kan de man zijn autoriteit slechts doen gelden binnen zijn gezin en eventueel binnen de lokale migrantengemeenschap, doch is zijn invloed op de autochtone maatschappij nihil. De traditionele islamitische voorschriften zijn dan ook niet langer relevant op dit niveau. Gegeven de huidige sociaal-economische context mag hij al zeer tevreden zijn indien hij of zijn vrouw een job kan vinden. Tegelijk wordt hij geconfronteerd met een maatschappij waarin de strikte scheiding tussen de leefwerelden van man en vrouw niet langer opgaat of zich althans veel minder duidelijk stelt. Het is voor de islamitische man dan ook onmogelijk hier een belangrijke rol te claimen. Het overweldigende aantal vrouwen dat de traditionele maatschappelijke verhoudingen verwerpt is dan ook eerder een uiting van de beperkte macht van de man en een bevestiging van de realiteit waarin zij leven, dan dat het een exponent is van de stijgende invloed van de vrouw op dit vlak. De werkelijke strijd voor meer egalitaire verhoudingen dient dan ook op conjugaal vlak gestreden te worden waar de traditie wel nog zwaar doorweegt.

Een tweede belangrijke vaststelling die uit figuur 2 naar voren komt is het verschil tussen de lokale islamitische gemeenschappen in België en het kader waarbinnen de maatschappelijke verhoudingen in het land van oorsprong worden geëvalueerd. Waar Turkije binnen de islamitische wereld geldt als het typevoorbeeld van de gelaïciseerde staat, wordt in Marokko op verschillende terreinen (cfr. familie- en erfrecht) de sharia nog steeds als basis voor de huidige wetgeving gebruikt. De Turkse migrantengemeenschap komt evenwel traditioneler naar voren dan de Marokkaanse. Dit wordt ondermeer geïllustreerd door het aantal mogelijke integratiepaden. Het feit dat in de tweede fase van het integratieproces alle mogelijke combinaties tot de groepsnorm van de Marokkaanse vrouwengemeenschap behoren duidt op een zekere permissiviteit, dit in tegenstelling tot de meer rigide structuur van de Turkse gemeenschap. Voor een verklaring van dit fenomeen moeten we terugvallen op een meer gedetailleerde vergelijking van bepaalde subgroepen binnen beide migrantengemeenschappen.

2.3.2. Integratie en de generationele benadering

Van de geselecteerde achtergrondvariabelen blijken uit voorgaande analyses (zie 2.1. en 2.2.) vooral de invloed van 'religiositeit' en 'media-receptiviteit' van doorslaggevend belang voor de houding van de islamitische vrouwen t.a.v. de man-vrouw relatie. Hieruit besluiten dat de generationele benadering, dominant in de literatuur over migratie en integratie, van ondergeschikt belang is, zou echter te voorbarig zijn. Vandaar dat in deze paragraaf de verschillende integratiestructuren van de onderscheiden generaties nader onderzocht worden. In figuren 3 tot 6 worden deze structuren voor de onderscheiden generaties van Turkse en Marokkaanse vrouwen schematisch voorgesteld.

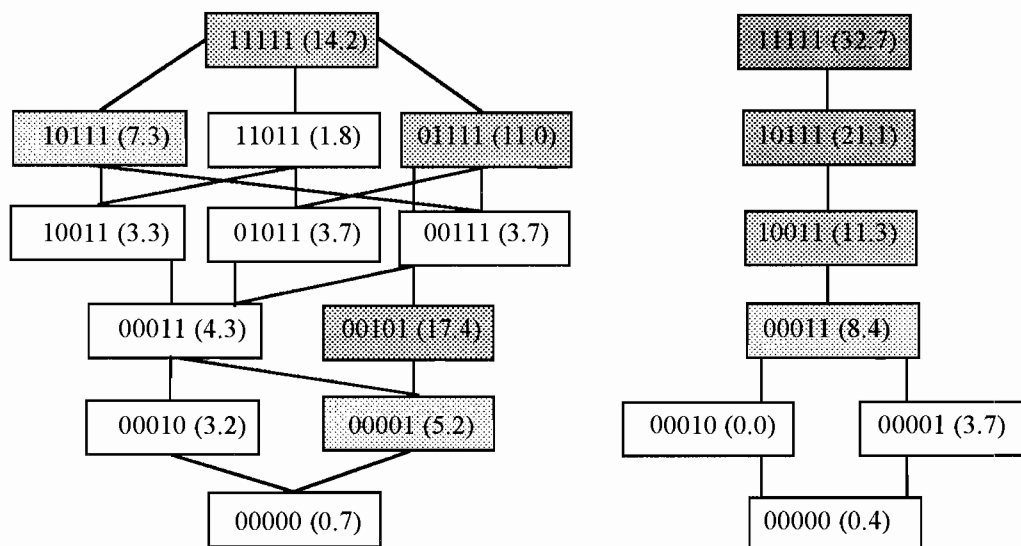

Figuur 3. Genderrelaties ‘1° generatie volwassenen’ Turken (links) en Marokkanen (rechts)

De structuur van het integratieproces van de generatie vrouwen die als volwassenen uit Turkije of Marokko naar België migreerden illustreert duidelijk dat beide een verschillend proces doorliepen en dat de onderlinge verhoudingen niet uitsluitend verwijzen naar een verschillende intensiteit van het integratieproces (zie figuur 3).

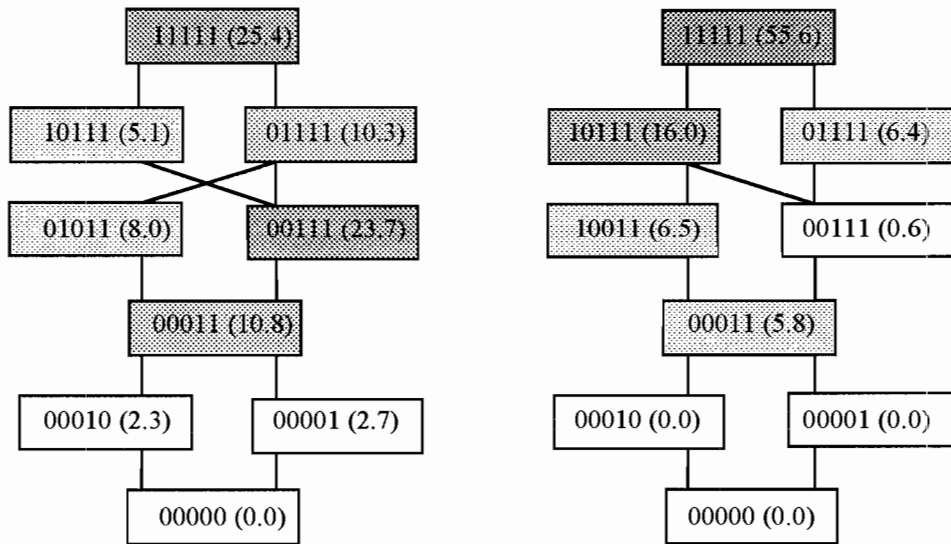
De eerste fase van het integratieproces is gelijklopend. De vrouwen die eerst de traditionele rol van de vrouw in de samenleving in vraag stellen, en deze die zich eerst akkoord verklaren met het recht op arbeid buitenshuis, vertonen weinig significante verschillen in het licht van de geselecteerde achtergrondvariabelen. Zowel binnen de Turkse als Marokkaanse populatie vinden we op het eerste niveau van het integratieproces vooral gehuwde vrouwen met een traditioneel-religieuze houding en een lage scholingsgraad en media-receptiviteit. In tegenstelling tot de Marokkaanse groep waar de participatie aan de arbeidsmarkt geen rol blijkt te spelen, zijn het de Turkse respondenten die reeds arbeidservaring hebben die als eerste de traditionele houding t.a.v. het recht op arbeid verwerpen. Dat het integratieproces van 45.5% van de Turkse en 30% van de Marokkaanse vrouwen enkel de traditionele verhoudingen op het brede maatschappelijke vlak in vraag stelt maar niet de directe relaties tussen man en vrouw, duidt wel op een verschillende intensiteit, doch de tweede fase van dit proces vertoont duidelijke verschillen. Binnen de Turkse vrouwengemeenschap kunnen we twee mogelijke integratiepaden tot de groepsnorm rekenen waarbij ofwel de ruimtelijke segregatie in huis ofwel het praten met vreemde mannen wordt verworpen alvorens de gehoorzaamheid aan de man zelf in vraag wordt gesteld. In deze tweede, kleinere, groep vinden we vooral significant meer vrouwen met een traditioneel-religieuze houding en zonder arbeidservaring terug. We kunnen veronderstellen dat deze groep minder bedreigend is voor de eer van de familie dan de vrouwen uit de andere groep die opener staan naar de westerse samenleving toe. Het is dan ook logisch, vanuit het traditionele standpunt van de man, dat men de ‘vreemde’ contacten van deze laatste groep wil beperken. De Marokkaanse groep is veel minder coherent en het aantal paden laat eerder een zekere instabiliteit of desoriëntatie vermoeden met

een grotere tolerantie binnen de groep zelf tot gevolg. Opvallend hierbij is wel dat hier reeds 31.9% van de vrouwen het absolutistische karakter van de vrouwelijke gehoorzaamheid verwerpen, waar dit bij de Turkse generatiegenotes slechts voor 6% het geval is.

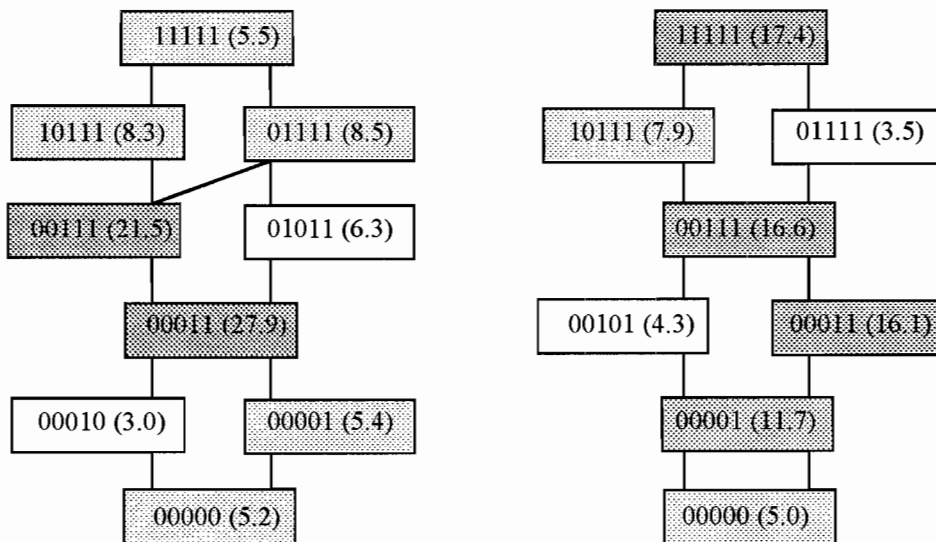
Figuur 4. Genderrelaties ‘1° generatie kinderen’ Turken (links) en Marokkanen (rechts)

In vergelijking met hun moeders vertoont de generatie die als kinderen migreerden een tegengestelde integratiestructuur (zie figuur 4). De diversiteit die de eerste generatie Marokkaanse vrouwen kenmerkte vinden we hier terug bij de Turkse respondenten terwijl de Marokkaanse groep een vrij strikte structuur vertoont. Dat het aantal integratiepaden van de Turkse groep deze van de eerste generatie Marokkaanse vrouwen nog duidelijk overschrijdt is in se niet verwonderlijk. Waar de Marokkaanse vrouwen als volwassenen reeds een zekere stabiliteit op het vlak van waarden en attitudes hadden bereikt, is de Turkse groep die als kinderen migreerden bij de vorming van deze waarden en attitudes tijdens hun primaire socialisatiefase onderhevig aan westerse invloeden. Waar deze invloed zich bij de Turkse groep vertaalt in een grotere diversiteit wordt de Marokkaanse groep gekenmerkt door een grotere intensiteit qua integratie. Hierbij is het opmerkelijk dat zowel de voorschriften i.v.m. de bredere maatschappelijke positie van de vrouw als de conjugale relaties worden verworpen en dat de traditie in laatste instantie slechts geldt voor de relatie van de vrouw met ‘anderen’ (cfr. vreemde mannen en bezoekers). Dat de huwelijkspartners naar een meer egalitaire relatie evolueren wordt bevestigd door het feit dat de meeste vrouwen binnen deze groep reeds invloed hadden op de partnerkeuze. Gezien de visuele aspecten van de traditionele man-vrouw relatie als laatste worden behouden kan dit er op duiden dat er nog een zekere schroom bestaat om de tradities ook binnen de eigen gemeenschap, waar de ouderen toch nog een belangrijke rol spelen, te negeren.

Figuur 5. Genderrelaties ‘generatie geboren in België’ Turken (links) en Marokkanen (rechts)

Het integratieproces dat in figuur 5 wordt geïllustreerd, is haast identiek voor beide gemeenschappen en duidt op een zeker evenwicht tussen de rigiditeit en complexiteit van vorige generaties. Dit evenwicht neemt echter niet weg dat de ‘integratievoorsprong’ die de Marokkaanse groep kenmerkt, hier nog verder wordt uitgediept.

Figuur 6. Genderrelaties ‘recent gemigreerden’ Turken (links) en Marokkanen (rechts)

Waar vorige figuren het integratieproces van elkaar opvolgende generaties voorstelde past deze categorie niet langer binnen dit evolutief verklaringsmodel. Figuur 6 toont aan dat de vrouwen die recent migreerden een vergelijkbaar patroon vertonen met diegenen die in België werden geboren, alhoewel de intensiteit van het integratieproces begrijpelijk veel minder sterk is. Waar de verschillen bij het begin van het

integratieproces eerder minimaal zijn worden de verschillen tussen beide gemeenschappen steeds meer uitgesproken naarmate dit proces vordert. We kunnen echter stellen dat de migratie van een islamitisch land naar de eigen gemeenschap in een westers land veel minder problematisch verloopt dan bij de eerste generaties. De recent gemigreerde vrouwen kunnen hierbij gebruik maken van de netwerken die de generaties voor hen reeds ontwikkelden.

Waar een generationele benadering in vorige analyses weinig interessant bleek legt een vergelijkende structuuranalyse gebaseerd op een Booleaanse benadering toch een belangrijke tendens bloot. Bij de Marokkaanse populatie vertonen de vrouwen die in de jaren '60 en '70 als volwassenen migreerden de meest complexe structuur, waarna in de daaropvolgende generaties het mogelijke aantal integratiepaden sterk wordt gereduceerd. Een gelijkaardige evolutie is ook bij de Turkse respondenten terug te vinden, met dit verschil evenwel dat hier de generatie van vrouwen die in de jaren '60 en '70 als kind migreerden een vergelijkbare complexe structuur vertoont. De verscheidenheid die deze groepen kenmerkt in vergelijking met de andere categorieën kan worden verklaart door de 'speerpunt-functie' die beide generaties vervulden. Waar de meerderheid van de oudste Turkse migranten zich situeert op de laagste niveaus van het integratieproces leggen hun dochters de band met de Belgische samenleving en werden geconfronteerd met (en gedeeltelijk gesocialiseerd in) een gastmaatschappij die niet langer uitgaat van het eigen waardensysteem van de migrant. Het is deze generatie die de schok van de confrontatie tussen beide culturen moest verwerken en zelf de mogelijke richtingen van het integratieproces binnen de eigen gemeenschap en de vreemde omgeving dienden af te tasten. De generatie die in België werd geboren of zij die later migreerden konden op deze inspanningen verder bouwen, hetgeen zich in een meer uitgebalanceerde integratiestructuur vertaalt. De structuur van de Marokkaanse respondenten leert dat de 'speerpunt-functie' reeds door de eerste generatie van volwassen migranten werd vervuld. Ondermeer hun kennis van de Franse taal (op het moment van de ondervraging spreekt zo'n 20% van de Turkse vrouwen van de oudste generatie noch Frans noch Nederlands, waar dit voor de Marokkaanse vrouwen slecht voor 7% geldt binnen diezelfde generatie) stelt hen in de mogelijkheid om met de hun omringende maatschappij in contact te treden. Deze 'voorsprong' reikt een belangrijk element tot het verklaren van de verschillen in integratieniveau tussen de Turkse en Marokkaanse vrouwenpopulaties. Een ander element dat mee dit verschil kan verklaren is het feit dat m.b.t. de Brusselse situatie Kesteloot (zie Knack 42, 18 oktober 1995) stelt dat de sociale structuur bij de Marokkanen vooral gebaseerd is op het grootfamilie-verband waar de Turken eerder een clan-structuur kennen. Deze clan-structuur wordt gekenmerkt door een grotere sociale controle en een beperktere integratiedrang omdat binnen de clan meer mogelijkheden tot sociale mobiliteit aanwezig zijn dan dit binnen een familiestructuur het geval is.

Alhoewel de publieke discussie rond migratie meestal binnen de klijtlijnen van de generationele benadering wordt gevoerd, tekent deze enkel een kader waarbinnen andere variabelen hun invloed uitoefenen. De generationele benadering geeft een belangrijk inzicht in het verloop van het integratieproces, doch geeft geen bevredigende verklaring voor de verschillende paden tussen de traditionele en geïntegreerde posities op het integratieproces zoals hier gedefinieerd. Het is dan ook noodzakelijk de invloed van bijkomende achtergrondvariabelen in een verdere analyse te betrekken.

2.3.3 Integratie en religiositeit

Uit 2.1. en 2.2. blijkt duidelijk het belang van religiositeit op de man-vrouw verhouding. Tabel 11 illustreert de heterogeniteit van de verschillende generaties inzake religiositeit.

	1° Gen. Volw.	1° Gen. Kind.	Recent	Geen Migr.
Mod. (T)	6.6 %	24.8 %	9.2 %	39.8 %
Ind. (T)	20.9 %	26.3 %	19.7 %	33.4 %
Trad. (T)	70.0 %	44.1 %	60.0 %	21.1 %
Rit. (T)	2.5 %	4.8 %	11.1 %	5.7 %
Mod. (M)	19.2 %	36.3 %	18.8 %	43.3 %
Ind. (M)	28.9 %	32.9 %	32.6 %	40.7 %
Trad. (M)	44.0 %	20.4 %	37.7 %	10.5 %
Rit. (M)	7.9 %	10.5 %	10.9 %	5.5 %

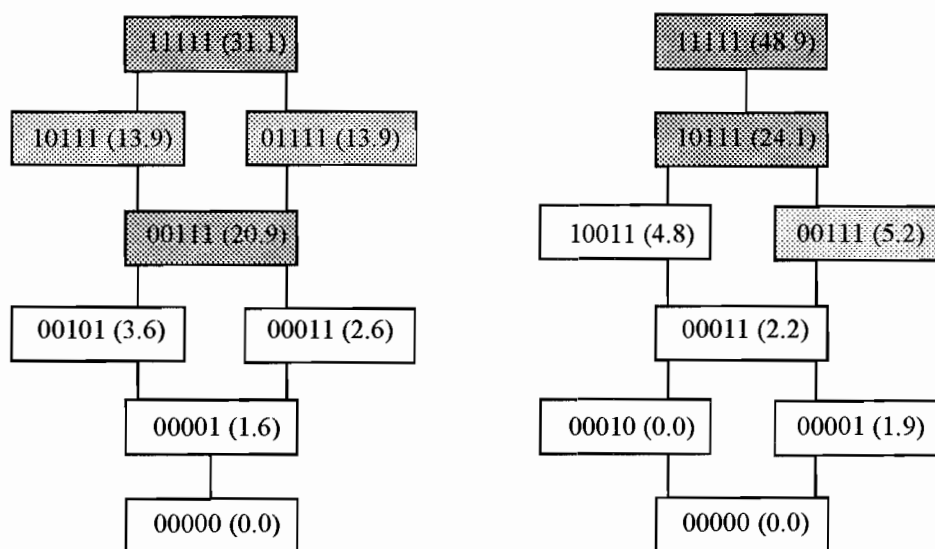
Tabel 11. Verdeling religiositeit over generaties

Alhoewel voor de Turkse populatie geldt dat de oudste generatie voornamelijk door een traditioneel-religieuze houding wordt gekenmerkt, is dit voor de Marokkanen slechts voor 44% het geval. Het is eveneens zo dat voor beide gemeenschappen bij vrouwen die in België werden geboren een modern-religieuze houding het hoogst scoort. Toch zijn de verschillen tussen beide groepen duidelijk en zijn er andere variabelen dan religiositeit die mee het integratieproces gaan bepalen. Dit is niet verwonderlijk daar de maatschappelijke rol van de vrouw één van de eerste aspecten is waarbij men de traditionele voorschriften gaat verwerpen, en hierbij vooral de ontvankelijkheid voor de media en de scholingsgraad een bepalende rol spelen. Gezien de invloed van religiositeit echter doorslaggevend is voor de andere items, is het toch interessant de verschillende categorieën eens nader te bekijken. Gegeven hun relatief beperkte omvang en diversiteit over de generaties heen wordt de ritualistische groep hierbij buiten beschouwing gelaten. Voor een verdere analyse van deze groep is in dit geval een focus-groep benadering eerder aangewezen.

Uitgaande van de positieve correlatie tussen een modern-religieuze houding en de tendens tot meer egalitaire genderrelaties, is het niet verwonderlijk dat de proportie van deze groep die zich onderaan het integratieproces situeert verwaarloosbaar is (zie figuur 7). Waar de meeste Turkse respondenten de rol van de vrouw buitenshuis en de regels bij bezoek niet langer traditioneel inkleuren, verloopt de verdere evolutie naar een geïntegreerde houding over 2 paden. De groep die eerst de gehoorzaamheid t.a.v. de man in vraag stelt, telt significant meer ongehuwde vrouwen met een hogere opleiding en een hogere media-receptiviteit, in vergelijking met diegenen die eerder het verbod te praten met vreemde mannen en dan pas de gehoorzaamheid t.a.v. de man

verwerpen. Daar de Marokkaanse vrouwen met een modern-religieuze houding vooral op de hoogste twee niveaus van het integratieproces terug te vinden zijn is een analyse van de lagere niveaus minder relevant. In vergelijking met de modern-religieuze die we op het hoogste niveau van het integratieproces terugvinden, is de groep gekenmerkt door het antwoordpatroon 10111 vooral bevolkt door een significant grotere groep vrouwen van de eerste generatie die als volwassenen migreerden, een lagere scholingsgraad en lagere media-receptiviteit vertonen en die overwegend gehuwd zijn. Een effect van tewerkstelling is hierbij afwezig.

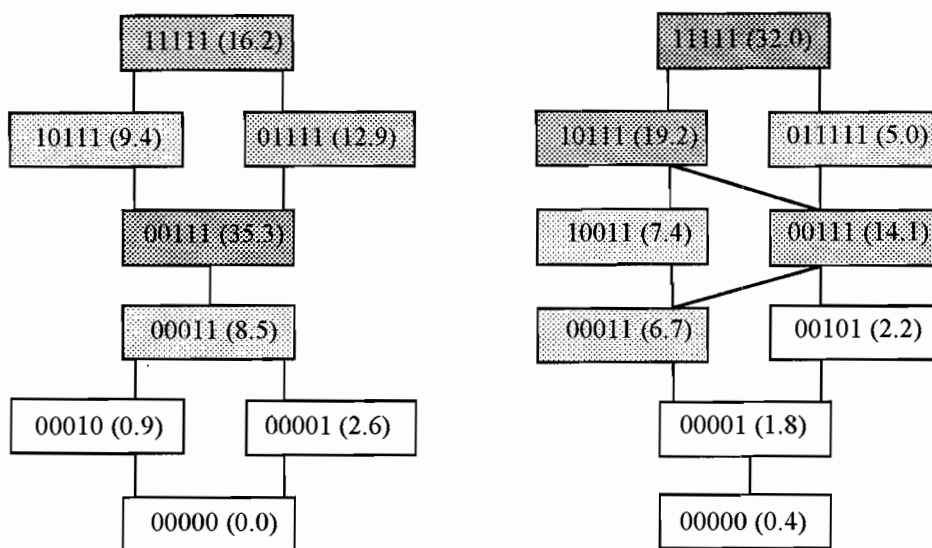

Figuur 7. Genderrelaties 'modern-religieuze houding' Turken (links) en Marokkanen (rechts)

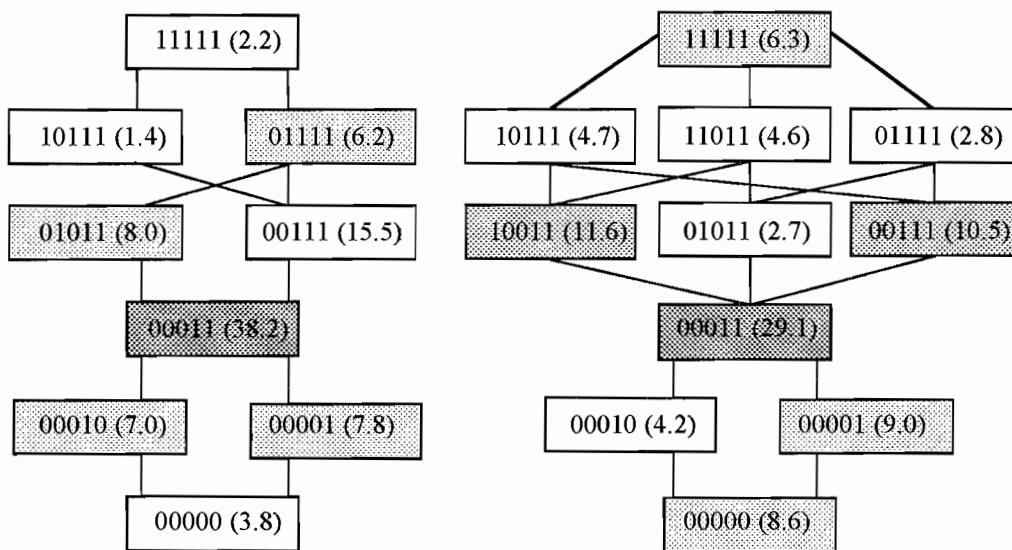
Figuur 8 illustreert dat de evolutie bij de Turkse vrouwen die een individualistisch-religieuze houding aannemen weinig afwijkt van deze die een modern-religieuze houding vertonen, waar dit bij de Marokkanen veel minder het geval is. In vergelijking met de vorige groep neigt de Turkse groep eerder naar eenzelfde patroon met een verminderde intensiteit, waar bij de Marokkaanse groep de diversiteit verhoogt.

De heterogeniteit van de groep die reeds uit tabel 11 blijkt is weinig verwonderlijk. Gegeven de eigenheid van de islam kan iemand leven volgens de regels van de koran of deze verwerpen. De redenen om een tussenpositie in te nemen kunnen divers zijn, maar vermits deze vrouwen niet langer de formele aspecten van de islam benadrukken kan worden verwacht dat zij ook de traditionele houding tegenover ruimtelijke segregatie bij bezoek verwerpen.

Figuur 9 tenslotte maakt duidelijk dat men een traditioneel-ritualistische houding niet mag gelijkstellen met een traditionele positie in de evolutie van een traditionele naar een meer egalitaire man-vrouw verhouding. Van alle Turkse respondenten die een traditioneel-religieuze houding aannemen vinden we slechts 3.8% terug op de tradionele positie van het integratieproces. Bij de Marokkaanse vrouwen bedraagt dit 8.6%. Deze cijfers onderstrepen de flexibiliteit van de islamitische principes. Het gaat eveneens in tegen het traditionele stereotype beeld dat in het westen van de islamitische vrouw wordt opgehangen.

Figuur 8. Genderrelaties 'individualistisch-religieuze houding' Turken (l) en Marokkanen (r)

Figuur 9. Gender-relaties 'traditioneel-religieuze houding' Turken (l) en Marokkanen (r)

Een evaluatie van het integratieproces gebaseerd op een operationalisering van religiositeit is eerder ongewoon in vergelijking met een evolutie gebaseerd op een generationele benadering. Toch kan deze evolutie binnen een duidelijk referentiekaders nader geïnterpreteerd worden: men kan de evolutie situeren als een secularisatietendens binnen het privatiseringsperspectief (zie Janssens 1993) of men kan gaan kijken naar het aanwezige veranderingspotentieel binnen de onderscheiden categorieën.

Vanuit het privatiseringsperspectief wordt het secularisatieproces geduid als een evolutie naar een meer individuele invulling van religie. De moderniseringsliteratuur beschouwt zowel secularisatie als de trend naar egalitaire genderrelaties als indicatoren

van een moderniserende samenleving, zodat we een relatie tussen beide mogen veronderstellen. Deze relatie wordt bevestigd door voorgaande figuren (zie figuur 7 tot 9) waarbij de proporties op de hoogste integratieniveaus de verwachte evolutie van een traditioneel-religieuze over een individualistische naar een modern-religieuze houding bevestigen.

Het feit dat de respondenten eveneens werd gevraagd hoe ze de stijgende of dalende invloed van religie in hun sociale leefwereld apprecieerden, stelt ons in staat een eerder speculatieve, doch daarom niet minder interessante, oefening te maken naar het aanwezige veranderingspotentieel binnen de verschillende religieuze categorieën. Tabellen 12 en 13 geven zowel voor het totaal van de respondenten als per categorie het percentage vrouwen die een stijgende invloed van religie wensen, naast diegenen die de islam als te dominant ervaren. Hierbij is het wel belangrijk te weten dat 14.7% van de Turkse vrouwen en 33.7% van de Marokkaanse deze vragen weigerden te beantwoorden, alhoewel de andere vragen die naar hun religieuze houding peilen wel werden beantwoord.

Religiositeit		Meer invloed		Minder invloed	
categorie	totaal	in totaal	per categorie	in totaal	per categorie
Traditioneel	54.4%	46.9 %	82.1 %	1.8 %	3.1%
Individualistisch	23.8%	15.6 %	69.2 %	2.6 %	11.4%
Modern	16.4%	8.0 %	54.4 %	3.6 %	24.9%
Ritualistisch	5.4%	4.9 %	86.8 %	0.4 %	7.4%

Tabel 12. Potentieel tot verandering bij Turkse respondenten

Religiositeit		Meer invloed		Minder invloed	
categorie	totaal	in totaal	per categorie	in totaal	per categorie
Traditioneel	30.3 %	24.2 %	77.2 %	0.5 %	1.7 %
Individualistisch	32.9 %	18.1 %	61.6 %	2.8 %	9.7 %
Modern	28.2 %	9.2 %	31.3 %	6.6 %	22.6 %
Ritualistisch	8.6 %	7.6 %	75.5 %	0.5 %	5.2 %

Tabel 13. Potentieel tot verandering bij Marokkaanse respondenten

Niettegenstaande de graad van non-responses worden beide migrantengemeenschappen gekenmerkt door een vergelijkbare evolutie. De vrouwen met een traditionele en ritualistische attitude prefereren een toenemende invloed van de islam (respectievelijk 82.1% en 86.8% van de Turkse en 77.2% en 75.5% van de Marokkaanse vrouwen binnen beide categorieën). Ook een meerderheid van

respondenten met een individualistische houding t.a.v. religie onderschrijft deze wens. Dit is niet zo verwonderlijk gezien het belang van religie voor de individuele oriëntatie van deze migranten. Ook onder diegenen die worden gekenmerkt door een modern-religieuze houding blijft de vraag naar een prominente rol voor de islam duidelijk aanwezig. De tabellen 12 en 13 leren dat de traditionele categorie de meest stabiele is van de vier. Wanneer we de vraag naar een dalende invloed van de islam als een actief veranderingspotentieel naar een geïntegreerde positie beschouwen, dan is dit integratieverlangen slechts bij 3.1% van de Turkse en 1.7% van de Marokkaanse populatie aanwezig. Dit verlangen stijgt naar ongeveer 10% voor de individualistische en ruim 20% voor de modern-religieuze groep.

Uitgaande van de verschillende invulling die deze groepen aan de islam geven, kan het verlangen naar een toenemende invloed van religie evenwel naar een inhoudelijk verschil verwijzen. Enerzijds kan een toenemende invloed van de islam duiden op het verwerpen van het westerse denken, doch anderzijds kan dit eveneens een uiting zijn van het verlangen om het belang van de eigen minderheidsgroep in de Belgische samenleving te verhogen. Dus zowel een vraag naar een toenemende of afnemende invloed van religie kan refereren naar een houding van integratiebereidheid, afhankelijk van het feit of men zichzelf of de minderheidsgroep waarin men leeft als centraal referentiekader hanteert. Ongeacht de religieuze categorie overtreft de vraag naar een stijgende invloed van de islam deze naar een dalende invloed. Deze cijfers verwijzen wel naar de secularisatiegraad binnen de respectievelijke minderheden, doch kunnen geenszins geïnterpreteerd worden als onwil tot integratie maar illustreren de complexiteit van het integratieconcept zelf. Afgezien van dat deel van de traditioneel-religieuze groep die we onderaan het integratieproces aantreffen en die de invloed van de islam wil zien toenemen (1% van de Turkse en 1.6% van de Marokkaanse populatie), kunnen we de andere respondenten beschouwen als 'op weg naar een geïntegreerde positie'. De percentages in de tabellen 12 en 13 refereren naar een potentiële verandering, zodat het best mogelijk is dat de verschuivingen tussen religieuze categorieën eerder marginaal zijn. Dit neemt niet weg dat er binnen elke categorie een tendens tot meer egalitaire genderrelaties valt waar te nemen. De belangrijkste conclusie die we hieruit kunnen trekken is dat ongeacht de stabiliteit die de vrouwen vertonen inzake hun houding t.a.v. religie, dit niet impliceert dat deze stabiliteit ook geldt voor hun houding t.a.v. de man-vrouw relatie. Het privatiseringsperspectief illustreert een lange-termijn visie die niet verwijst naar een individueel proces maar naar een verandering tussen opeenvolgende generaties. Hiertegenover staat de individuele evolutie naar meer egalitaire genderrelaties. Men kan hieruit enkel besluiten dat de relatie islam-genderverhoudingen, zoals deze in de maatschappelijke discussie naar voren wordt geschoven, sterk genuanceerd dient te worden en dat de eigenheid van de islam zoals die concreet wordt beleefd niet noodzakelijk een onderdanige positie van de vrouw hoeft te impliceren.

2.3.4 Integratie en media-receptiviteit

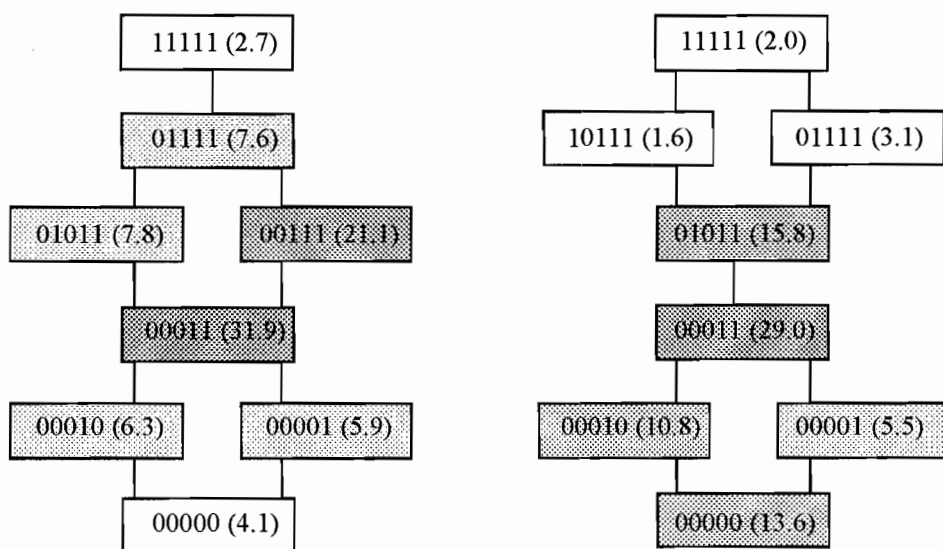
Tabel 14 geeft een algemeen overzicht van de media-receptiviteit binnen elke generatie en van de proportionele verdeling van elke generatie binnen de onderscheiden categorieën van deze variabele (vb. 3.9% van de Turkse vrouwen van de 1° generatie die migreerden als volwassenen lezen wel eens Belgische kranten of tijdschriften terwijl zij zelf 5.6% van de respondenten binnen deze categorie vertegenwoordigen).

	1° Gen. Volw.	1° Gen. Kind.	Recent	Geen Migr.
2. Lezen (T)	5.6 (3.9) %	65.2 (45.4) %	5.6 (6.2) %	23.7 (73.0) %
1. TV (T)	38.0 (39.6) %	40.4 (41.9) %	16.2 (26.8) %	5.4 (24.6) %
0. Geen (T)	50.3 (56.5) %	11.4 (12.7) %	37.8 (67.1) %	0.5 (2.4) %
2. Lezen (M)	15.1 (21.3) %	40.1 (74.2) %	9.7 (35.4) %	35.1 (93.9) %
1. TV (M)	60.9 (50.8) %	18.0 (19.7) %	17.3 (37.5) %	3.8 (6.1) %
0. Geen (M)	64.9 (27.9) %	10.8 (6.1) %	24.3 (27.1) %	-

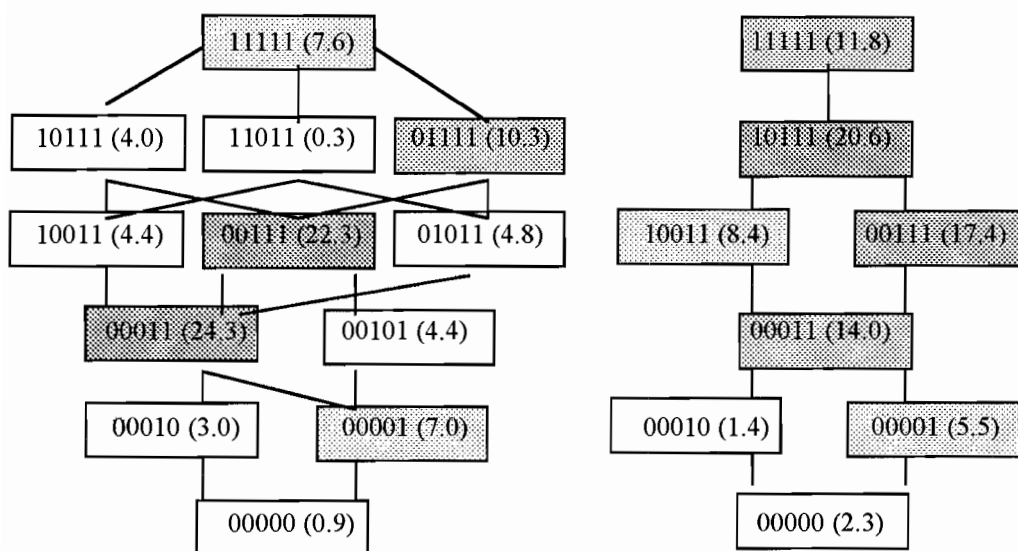
Tabel 14. Verdeling media-receptiviteit over generaties

Een vergelijking van beide gemeenschappen maakt duidelijk dat er binnen elke generatie een significant hogere media-receptiviteit bij de Marokkaanse vrouwen aanwezig is. Dit mag weinig verbazing wekken gezien het verschil in integratieniveau dat in vorige analyses reeds werd onderlijnd. Het meest merkwaardige verschil is evenwel terug te vinden bij de recent gemigreerden. Uit tabel 14 blijkt dat waar voor de Turkse populatie slechts 6.2% van deze groep zich in de hoogste categorie inzake media-receptiviteit situeert, dit voor de Marokkaanse groep voor ruim een derde het geval is. Anderzijds behoren de Turkse respondenten die recent migreerden voornamelijk tot de groep met de laagste media-receptiviteit waar dit voor de Marokkanen bij slechts 27.1% het geval is. De verschillen inzake integratieniveau (zie figuur 6) zijn evenwel minder uitgesproken dan de cijfers in tabel 14 laten vermoeden. Op de laagste niveaus van het integratieproces zijn beide groepen evenredig vertegenwoordigd, ondanks bovengenoemde verschillen.

Het is dan ook interessant om de integratiestructuur van de verschillende categorieën van deze variabele eens nader te bekijken. Categorie 0 is hierbij ongetwijfeld de interessantste groep. Het integratieniveau is hier niet langer een indicatie voor de contacten die de respondent met de westerse maatschappij heeft, doch verwijst naar de indirecte invloed die deze maatschappij via de eigen migrantengemeenschap op die vrouwen heeft die niet in staat zijn zelf contacten te leggen met de gastmaatschappij. Figuur 10 illustreert hier een tendens die haaks staat op de vorige bevindingen die telkens tot een hoger integratieniveau voor de Marokkaanse vrouwen deden besluiten.

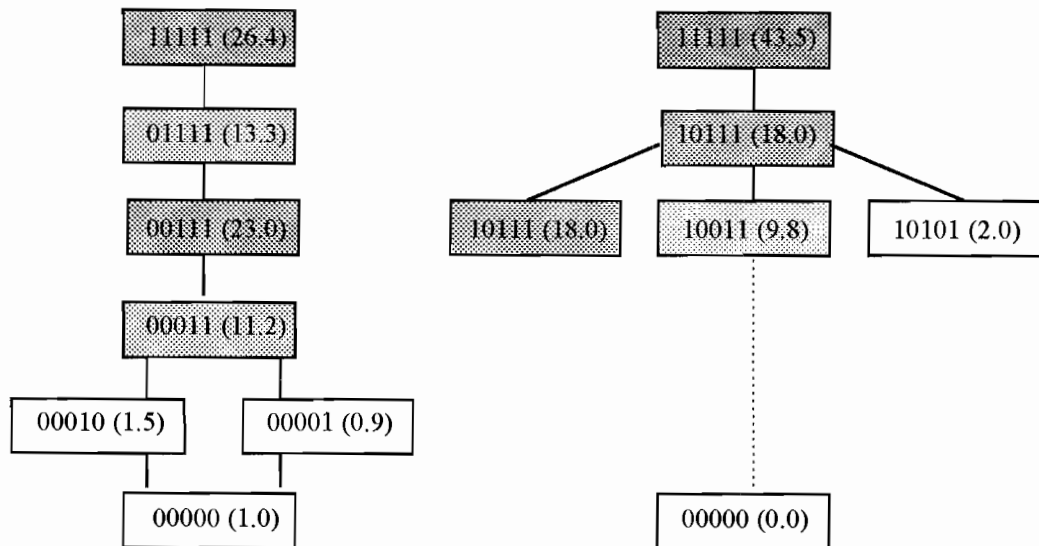

Figuur 10. Genderrelaties 'media-receptiviteit categorie 0' Turken (l) en Marokkanen (r)

Figuur 11. Genderrelaties 'media-receptiviteit categorie 1' Turken (l) en Marokkanen (r)

Alhoewel in categorie 1 bij de Turkse groep zich verhoudingsgewijze meer jongeren bevinden (het aantal paden in figuur 11 verwijst duidelijk naar de heterogeniteit van deze groep), stijgt het integratieniveau van de Marokkaanse vrouwen boven de Turkse uit. In figuur 12 zet deze trend zich nog meer uitgesproken door, waarbij de Marokkaanse groep zelfs geen respondenten telt die level 2 niet overschrijden.

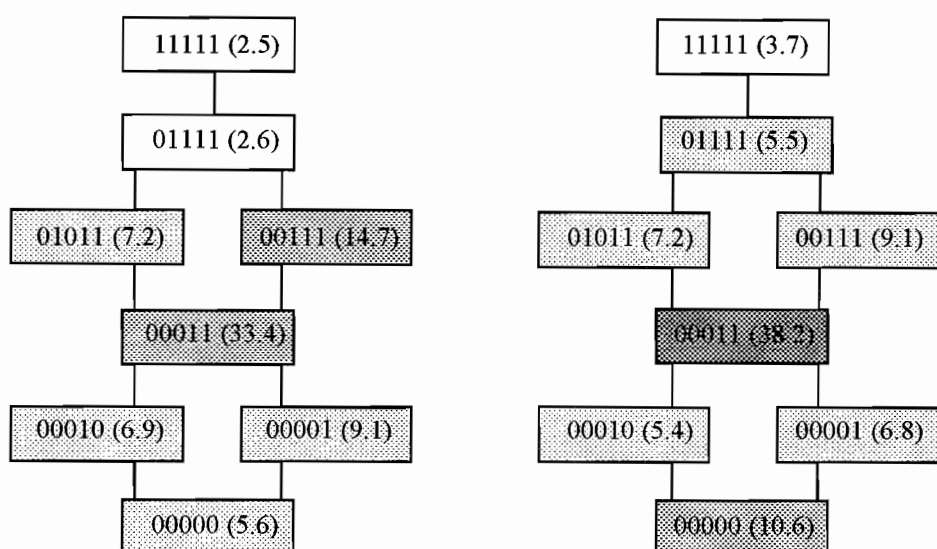
Figuur 12. Genderrelaties ‘media-receptiviteit categorie 2’ Turken (l) en Marokkanen (r)

Alhoewel de Turkse migrantengemeenschap een meer besloten karakter vertoont, betekent dit niet dat de westerse invloed binnen deze beslotenheid niet minder doordringt. Het numerieke overwicht van Marokkanen die de traditionele voorschriften van de koran verwerpen kan niet beletten dat er een duidelijk traditionele kern van Marokkaanse vrouwen blijft bestaan. Zowel bij het integratieproces van de eerste generatie die migreerden als volwassenen (figuur 3) als bij de groep die een traditioneel-religieuze houding vertoont (figuur 9) vinden we procentsgewijze ongeveer twee maal zoveel Marokkaanse vrouwen onderaan de integratiestructuur dan Turkse. Op basis van de variabele media-receptiviteit zijn deze verschillen nog meer uitgesproken. Ondanks, of misschien juist omwille van, de intensiteit van het integratieproces binnen de Marokkaanse gemeenschap, blijkt de heterogeniteit binnen deze groep ook meer uitgesproken te zijn.

2.3.5 Integratie en culturele achtergrond

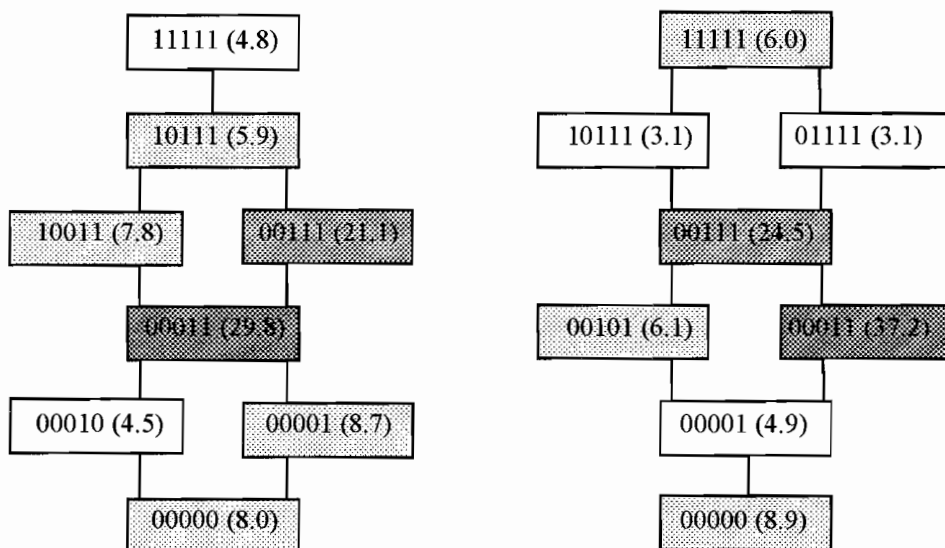
In het analyse-model (figuur 1) ontbreekt nog één belangrijke element, namelijk een variabele die refereert naar de culturele achtergrond van de respondent. Zeker inzake de genderrelaties mag men verwachten dat de impact van de omgeving waarin men opgroeit een belangrijke rol speelt in het socialisatieproces van de islamitische vrouw. Deze culturele invloed wordt meestal geoperationaliseerd als de dichotomie 'urbane versus rurale achtergrond'. Hierbij wordt uitgegaan van de hypothese dat de traditionele rolverhoudingen op het platteland nog steeds worden doorgegeven, waar in een stedelijke omgeving met 'moderne' of 'westerse' invloeden een bredere waaier van attitudes en gedragingen wordt getolereerd.

De vertaling van deze variabele naar de migrantenpopulatie toe is niet evident. De belangrijkste redenen die de onbruikbaarheid van de urbanisatiegraad voor deze populatie aantonen, zijn enerzijds de vaststelling dat een aantal respondenten zowel in een Turkse respectievelijk Marokkaanse als Belgische context opgroeiden, en anderzijds dat na migratie urbanisatiegraad en culturele context van de lokale migrantengemeenschap niet noodzakelijk eenzelfde effect hebben dan dit in het land van oorsprong het geval is. Vandaar dat slechts twee van de vier generaties in deze analyse werden weerhouden, namelijk diegenen die tot de huwbare leeftijd in Turkije of Marokko opgroeiden en als eerste generatie volwassenen of pas recentelijk migreerden. Omdat de gegevens niet toelaten elk van deze respondenten exclusief binnen een 'urbane' of 'rurale' achtergrond te situeren werd de analyse beperkt tot die respondenten van wie het beroep van de vader zich in de landbouwsector situeert (= rurale achtergrond) en diegenen van wie de vader als fabrieksarbeider was tewerkgesteld (= urbane achtergrond).

Figuur 13. Gender-relaties rurale achtergrond eerste migrantie (l) recente migratie (r)Turkije

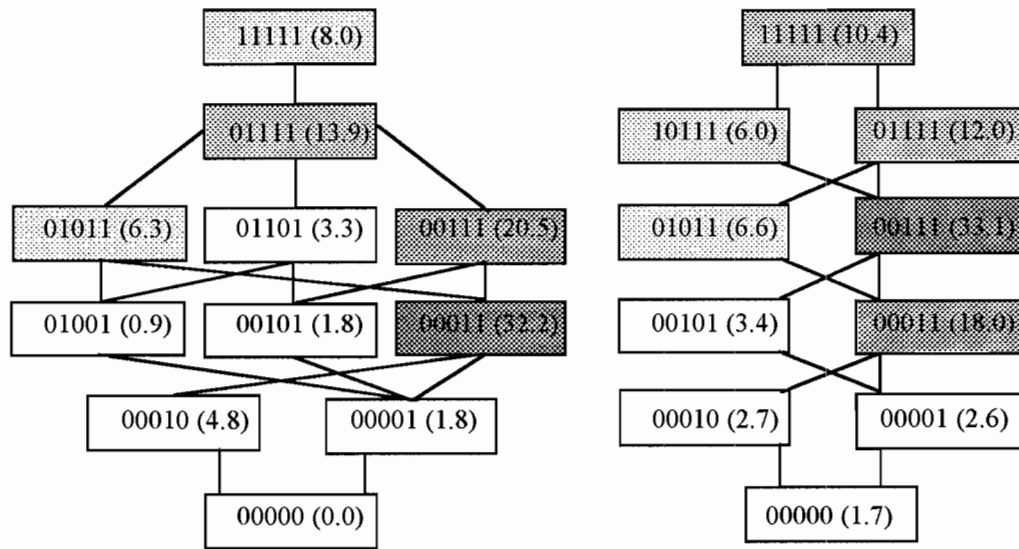

Figuur 14. Gender-relaties rurale achtergrond eerste migratie (l) recente migratie (r) Marokko

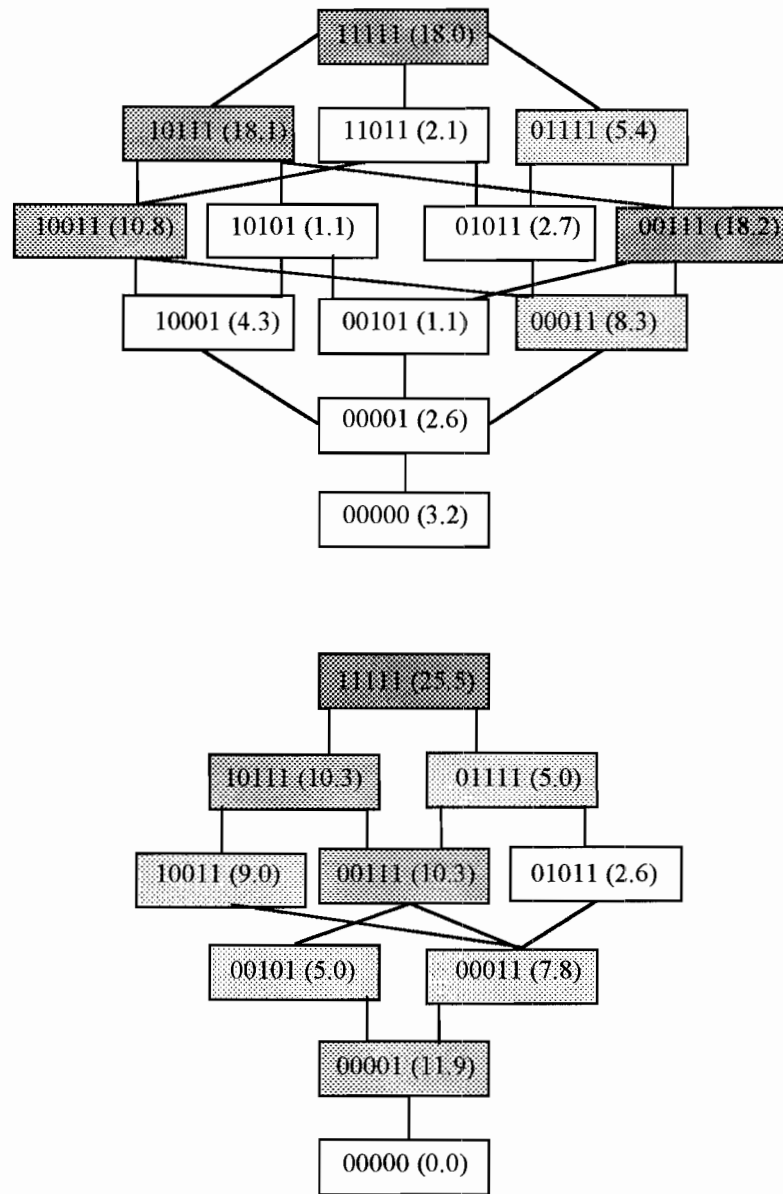
Een Booleaanse analyse van de vrouwen met een rurale achtergrond (figuren 13 en 14) resulteert in beide gemeenschappen tot een vergelijkbare structurele ontwikkeling m.b.t. hun houding t.o.v. de man-vrouw verhouding. Zowel de Turkse als Marokkaanse vrouwen die recentelijk of tijdens de migratiegolf in de jaren '60 en '70 migreerden vertonen een quasi-identiek patroon. Dit betekent enerzijds dat op het Turkse en Marokkaanse platteland de laatste 25 jaar de houding t.a.v. de genderrelaties structureel weinig is veranderd, en anderzijds dat de westerse samenleving evenmin veel invloed heeft uitgeoefend op de structuur van deze oudste generatie in het licht van een meer egalitaire man-vrouw verhouding gegeven de evolutie in het land van oorsprong.

Voor de generaties met een urbane achtergrond ligt dit enigszins anders. Hier wordt de eerste generatie Turkse en Marokkaanse vrouwen gekenmerkt door een hoge diversiteit aan mogelijke integratiepaden, resulterend in een integratieniveau dat beduidend hoger ligt dan dit van hun leeftijdsgenoten met een rurale oorsprong. We mogen veronderstellen dat de urbane omgeving waarin zij hun primair socialisatieproces doorliepen de internalisatie van de westerse waarden, met dewelke zij na migratie in contact kwamen, vergemakkelijkte. Ook de vrouwen die recent uit een urbane omgeving migreerden vertonen een complexer patroon dan diegenen van het platteland, zij het wel met minder mogelijke integratiepaden dan de eerste generatie. Vooral op het hoogste integratieniveau zijn er beduidende verschillen tussen beide migrantengemeenschappen, zowel wat betreft eerste als recentste migratie scores de Marokkaanse vrouwen significant hoger dan de Turkse.

Figuur 15. Gender-relaties urbane achtergrond eerste migratie (l) recente migratie (r)Turkije

Het onderscheid tussen de mentaliteit op het platteland en de stad dat in de literatuur over Marokko en Turkije duidelijk naar voren komt (zie o.a. Fox 1973 en Mernissa 1975, 1984) wordt door deze data nogmaals bevestigd. Zeker met betrekking tot de Marokkaanse populatie is het verschil tussen beide groepen vrij groot, doch ook bij de Turkse migranten komt deze tendens duidelijk tot uiting. In het licht van de evolutie van de eerste generatie kunnen we spreken van een gecumuleerd effect waarbij de urbanisatiegraad zowel inzake primaire (periode in het thuisland) als secundaire (periode na migratie) socialisatie een belangrijke rol blijft spelen.

Figuur 16. Gender-relaties urbane achtergrond eerste migrantie (b) recente migratie (o) Marokko

3. CONCLUSIES

De analyse van de positie van de Turkse en Marokkaanse migrantenvrouw is vrij complex, gezien de gebrekkigheid van de verschillende interpretatiekaders die de discussie rond integratie beheersen. Willen we integratie vanuit een evolutief perspectief benaderen, dan zijn zowel vertrek- als eindpunt van dit proces erg flou. De positie van de islamitische vrouw wordt in het westen voornamelijk vanuit drie invalshoeken geëvalueerd: het traditionele beeld van de vrouw in de koran, meestal verduidelijkt aan de hand van opvallende illustraties uit de Arabische wereld die vervolgens tot een irreëel geheel worden samengebond; de positie van de vrouw in Turkije en Marokko zelf met als basis de heersende wetgeving inzake man-vrouw verhouding, erfrecht e.d.; en tenslotte vanuit het westers ideaal van egalitaire genderverhoudingen. Net zomin als deze egalitaire benadering beantwoordt aan de reële man-vrouw verhouding in de West-Europese samenleving, is dit het geval voor de andere bovengenoemde invalshoeken die de positie van de islamitische vrouw trachten te beschrijven. Om de situatie binnen de migrantengemeenschappen zelf te analyseren werd dan ook gebruik gemaakt van een aantal 'bottom-line'-variabelen die refereren naar concrete discussiepunten in het integratiedebat en die bij verwerping tegelijk een verwerping van elementen uit de traditionele islamitische genderverhoudingen impliceren.

Wat de situatie van de vrouw in Turkije en Marokko ons wel leert is dat het van bovenuit opleggen van bepalingen die de relatie tussen man en vrouw moeten reguleren weinig effectief is. De vrouwen die uit Marokko migreren schijnen in tegenstelling tot de heersende wetgeving eerder geneigd de traditionele voorschriften te verwerpen dan deze die in Turkije opgroeiden. In zijn globaliteit is de Turkse vrouwengemeenschap 'traditioneler' inzake genderrelaties dan de Marokkaanse. Toch klopt het beeld van de geïsoleerde nederlands/frans-onkundige vrouw die nauwelijks het huis mag verlaten en dit dan enkel doet met hoofddoek en die voor de rest geen contact heeft met de maatschappij waarin zij leeft, duidelijk niet met de werkelijkheid. De overgrote meerderheid zit ergens tussen de traditionele en geïntegreerde positie en verwerpt expliciet een aantal islamitische voorschriften inzake de man-vrouw relatie. Het zijn vooral godsdienstige aspecten die doorslaggevend zijn voor deze verandering, alhoewel ook andere factoren meespelen. Bij deze factoren valt vooral het belang van media-receptiviteit op dat een dominantere rol lijkt te spelen dan taalkennis of onderwijsniveau. Alhoewel beide toch essentiële voorwaarden tot een hogere media-receptiviteit blijven, valt deze niet tot de kanalisatie van beide invloeden te herleiden. Dat een generationele benadering hier minder resultaat oplevert komt niet zozeer door een te verwaarlozen impact van het generatie-effect doch door de verschillende samenstelling en de verschillende invloed qua intensiteit en complexiteit van het integratieproces. De 'speerpunt-functie' hypothese, als resultaat van een Booleaanse benadering, illustreert dit duidelijk.

Dat we de evolutie van het integratieproces van de vrouwen binnen beide gemeenschappen binnen de contouren van een patriarchale samenleving dienen te verklaren is weinig verwonderlijk. De positie van de vrouw wordt niet zozeer bepaald door de emancipatorische kracht die vanuit de vrouwengroep uitgaat, dan wel door het

functieverlies van de man, inherent aan de migratie van een islamitische naar een niet-islamitische samenleving. Daar de invloed van de islamitische man op het terrein dat traditioneel door hem wordt ingenomen nihil is, kan de vrouw een aantal voorrechten in deze traditionele mannenwereld claimen zonder dat die man hierbij gezichtsverlies hoeft te leiden. De eerste fase van het integratiemodel illustreert dit duidelijk. Belangrijk is hierbij dat de vrouwen dit ook doen indien de mogelijkheid zich stelt. Ook in Turkije en Marokko manifesteren vrouwen zich meer en meer op het publieke terrein. De ruimtelijke segregatie binnenshuis lijkt een scharnierfunctie te vervullen naar de tweede fase toe. Dit aspect discrimineert het sterkst inzake religiositeit en het zijn vooral de oudere vrouwen die op dit punt afhaken. De jongere vrouwen gaan ook meer en meer de traditionele huwelijksrelatie in vraag stellen. Dit leidt bij de Marokkaanse vrouwengroep eerder tot een beperkte polarisatie waar dit bij de Turkse minder het geval is. Uit het 2-fasen model dat het integratieproces beschrijft blijkt eveneens dat de positie van de vrouw niet alleen door de man-vrouw relatie wordt bepaald maar dat de vader-dochter relatie minstens even belangrijk is. Niet alleen de autoriteit van de man op zich maar zijn autoriteit als vader komt hier onder vuur te liggen. Hier nemen de vrouwen niet alleen de plaats in die de man noodgedwongen onbenut laat, maar gaan ook zelf actief een eigen ruimte binnen de mannenwereld bevechten. De evolutie binnen deze tweede fase illustreert duidelijk de shift naar meer egalitaire genderrelaties.

Alhoewel dit integratiemodel voor beide gemeenschappen opgaat, zijn er tussen beide islamitische gemeenschappen ook opmerkelijke verschillen. De meer traditionele houding van de Turkse vrouwen kan door de 'speerpunt-functie'-hypothese reeds gedeeltelijk verklaard worden. De vertraging die hierbij werd opgelopen blijft ook nu nog in belangrijke mate doorspelen. Naar de toekomst toe is vooral de groep van de jongere vrouwen belangrijk. Op termijn zal de oudere generatie verdwijnen en zal de verhouding tussen de 'Belgische' Turken en Marokkanen en de 'imported brides' de samenstelling van de vrouwengroep bepalen. De opmerkelijke verschillen inzake attitudes tussen de rurale en urbane bevolking van het land van oorsprong wegen dan ook door binnen de migrantengemeenschap. Toch evolueren ook deze vrouwen na verloop van tijd naar meer egalitaire genderverhoudingen.

Concluderend kan men stellen dat de zogenaamde rigiditeit van het islamitische denken in de praktijk resulteert in een vrij genuanceerde houding t.a.v. de man-vrouw relatie. Het benadrukken van de islam als religie betekent niet dat men ook de voorschriften van de koran inzake genderrelaties onderschrijft. De contrasterende idealen van de islamitische en westerse wereld leiden dus niet noodzakelijk tot conflictueuse attitudes. We kunnen paradoxaal genoeg stellen dat het descriptieve en fragmentaire karakter van de koran en het gebrek aan een autoriteit die een eenduidige interpretatie ervan voorschrijft, juist de mogelijkheid tot een 'westerse' interpretatie ervan schept. Het benadrukken van de islam enerzijds en de religieuze evolutie gekenmerkt door een privatiseringstendens anderzijds, illustreert deze elasticiteit. De eigenheid van de islam laat dus een evolutie naar een meer egalitaire man-vrouw verhouding toe, zonder dat daarbij de islamitische eigenheid verloren gaat. Deze verschuiving, alhoewel langzaam, lijkt onomkeerbaar. De positie van de vrouw is dus een slecht voorbeeld om de zogenaamde incompatibiliteit van het westers en islamitisch denken te illustreren.

Gegeven het symbolische karakter van de positie van de islamitische vrouw in het huidige migrantendebat, wil ik tenslotte de evolutie van de genderrelaties binnen een breder integratiemodel kaderen. De nadruk die deze vrouwen leggen op hun islamitische identiteit bevestigt het feit dat zelfs het onderschrijven van het ideaal van egalitaire genderverhoudingen niet resulteert in een situatie van assimilatie. Niettegenstaande de onmiskenbare invloed van de westerse samenleving op de attitudes van de islamitische minderheden is deze invloed evenmin wederzijds. Natuurlijk maken migranten deel uit van het dagdagelijks straatbeeld, doch hun reële impact is, afgezien van het politieke debat, zeker niet groter dan deze van culturen van welke er geen significante minderheid in België leeft. De Belgische situatie valt nog het best te omschrijven als een evolutie waarbij de attitudes van de islamitische minderheden en de autochtonen steeds meer op elkaar gaan gelijken omdat deze minderheden steeds vaker elementen van de dominante cultuur gaan overnemen, maar waar eenduidige religieuze en etnische grenzen tussen de gemeenschappen blijven bestaan. De huidige situatie kan dus beter als een aanpassing van de migrantengemeenschap worden omschreven, eerder dan er sprake is van een multi-culturele samenleving of een melting pot. Er dient dus een duidelijk onderscheid te worden gemaakt tussen de islam als systeem van identiteitsverwerving binnen de lokale migrantengemeenschappen en het overbenadrukken van de onveranderlijkheid van de islamitische principes en de positie van de vrouw binnen de socio-politieke context waarin het migrantendebat wordt gevoerd. Het is dan ook niet zozeer het islamitisch en het westers denken die incompatibel zijn, dan wel de realiteit van de islam versus het beeld van de islam dat in dit debat wordt gehanteerd.

BIBLIOGRAFIE

- Cammaert, M.-F. (1985). *Migranten en thuisblijvers: een confrontatie. De leefwereld van Marokkaanse Berbervrouwen*. Leuven: Universitaire Pers.
- Elder, G. (1975). Age Differentiation and the Life Course. *Annual Review of Sociology*, 1, 165-190.
- Fox, G.L., (1973). Some Determinants of Modernism Among Women in Ankara, Turkey. *Journal of Marriage and the Family*, August, p520-529.
- Janssens, R. (1993a). *De Islam als een normerend kader voor de Turkse migrantenvrouw*. Working papers Etnische Minderheden in België, Centrum voor Sociologie, Vrije Universiteit Brussel, en Seminarie voor Demografie, Universiteit Gent, WP 93-2.
- Janssens, R. (1993b). *Migratie, religiositeit en modernisme. Onderzoek naar de religiositeit van Turkse migrantenvrouwen en de invloed ervan op waarden, normen en opinies*. Working papers Etnische Minderheden in België, Centrum voor Sociologie, Vrije Universiteit Brussel, en Seminarie voor Demografie, Universiteit Gent, WP 93-5.
- Janssens, R. (1995). *A Boolean approach to attitude measurement applied to the integration process of women from Turkish and Moroccan Islamic minorities into a Western value system* Niet gepubliceerd doctoraatsproefschrift. VUB.
- Lesthaeghe, R. & Surkyn, J. (1994). *Turkse en Marokkaanse vrouwen in België. Gezinsvorming en waarden bij de generatiewisseling*. Working papers Etnische Minderheden in België, Centrum voor Sociologie, Vrije Universiteit Brussel, en Seminarie voor Demografie, Universiteit Gent, WP 94-2.
- Mernissi, F. (1975a). *Beyond the veil. Male-female dynamics in a modern Muslim society*. London: Wiley & Sons.
- Mernissi, F. (1975b). The Patriarch in the Moroccan Family: Myth or Reality. In Allman, J. (Ed.) *Women's Status and Fertility in the Muslim World*. New York: Praeger Publishers.
- Mernissi, F. (1984). *Le Maroc raconté par ses femmes*. Rabat: SMER.

APPENDIX.

BOOLEAANSE BENADERING VAN HET INTEGRATIEPROCES

Booleaanse analyse refereert naar die methoden die, gebruik makende van de eigenschappen van Booleaanse algebra, een structuur trachten te vinden in een verzameling indicatoren. De methode die in deze paper wordt gehanteerd steunt op de Booleaanse analyse zoals geïntroduceerd door Flament (1976). Een meer fundamentele benadering van deze methodologische aanpak is terug te vinden in Janssens (1995).

A1. Booleaanse analyse: methode

Booleaanse analyse vertrekt van een verzameling indicatoren die allen naar eenzelfde concept, in dit geval integratie, verwijzen. Deze worden vertaald in een aantal dichotome items van een vragenlijst, waarbij antwoordcategorie 1 verwijst naar de aanwezigheid van een attitude refererend naar integratie, en antwoordcategorie 0 naar de afwezigheid van een dergelijke attitude en dus naar een traditionele houding. Zodoende wordt elke persoon gekarakteriseerd door zijn *antwoordpatroon* (vb. 1010 of $ab'cd'$) dat compleet en geordend is.

De methode van Booleaanse analyse steunt op twee principes: Booleaanse minimalisatie (1) en Booleaanse implicatie (2).

(1) Booleaanse minimalisatie

Indien twee antwoordpatronen slechts in één antwoord verschillen, kan men de betreffende indicator weglaten om tot een eenvoudigere Booleaanse uitdrukking (een deelpatroon van het oorspronkelijke antwoordpatroon) te komen.

vb. $ab'cd'$ en $ab'c'd'$ wordt dan $ab'd'$

Door herhaling van het principe van Booleaanse minimalisatie bekomt men, vertrekkende van een verzameling antwoordpatronen, uiteindelijk een verzameling van minimale deelpatronen, de *prime implicants*, die uniek is en waarvan de som de oorspronkelijke verzameling van antwoordpatronen karakteriseert.

(2) Booleaanse implicatie

Vertrekkende van de verzameling indicatoren kan men de verzameling R van alle mogelijke antwoordpatronen opsplitsen in een verzameling R^* van de antwoordpatronen die in de dataset voorkomen, en de verzameling R^0 van de antwoordpatronen die niet voorkomen. Flament (1976) neemt R^0 als uitgangspunt voor zijn analyse. De toepassing van Booleaanse minimalisatie op R^0 resulteert in een verzameling prime implicants, die Flament (1976) definieert als PCU's. Vermits elk mogelijk antwoordpatroon steeds in ofwel R^0 ofwel R^* terug te vinden is, en uitsluitend in één van beide, impliceert dit dat van de verzameling PCU's eveneens de verzameling R^* kan worden afgeleid.

vb. stel ab' is een PCU, dan betekent dit dat ab' een deelverzameling van de verzameling van patronen van R^0 karakteriseert:

$\Rightarrow ab, a'b$ en $a'b'$ zijn deelpatronen van antwoordpatronen van R^*

$\Rightarrow$ wie een positief antwoord geeft op a geeft nooit een negatief antwoord op b

$\Rightarrow a$ impliceert b , of, $a \rightarrow b$

De verzameling van PCU's laat toe een partiële orde binnen de onderscheiden indicatoren te vinden. Door deze implicaties in eenzelfde schema samen te brengen bekomt men een *implicatieschema* dat een ordening in de data weergeeft.

Alhoewel theoretisch elke dataset als een implicatieschema kan worden weergegeven brengt de praktische toepassing hiervan toch enkele moeilijkheden met zich mee. Een eerste probleem betreft de lengte van de PCU's. Waar in het vorige voorbeeld de PCU ab' resulteert in de implicatie $a \rightarrow b$ kan men met evenveel reden stellen dat $b' \rightarrow a'$. Alhoewel deze keuze bij een PCU van lengte 2 tot 2 mogelijkheden beperkt blijft, kan bij een PCU van lengte k gekozen worden uit $2^k - 2$ equivalente implicaties. Het aantal PCU's en de lengte ervan kunnen het implicatieschema dermate compliceren dat een interpretatie ervan haast onmogelijk wordt. Vooral als men ook voor ogen houdt dat het resulterende implicatieschema geen unieke, doch slechts één van de mogelijke oplossingen is. Een tweede probleem is de gelijkwaardige behandeling van de waargenomen antwoordpatronen. In een Booleaanse benadering krijgen alle patronen, ongeacht hun frequentie, eenzelfde gewicht toebedeeld in de analyse. Ook dit kan een substantiële verhoging van de complexiteit van het implicatieschema met zich meebrengen.

Om tot een interpreteerbare structuur te komen gaat men een gedeelte van de antwoordpatronen van R^* als verwaarloosbaar en dus als element van R^0 beschouwen. Een dergelijke methode noemt men een *dichotomisatiemethode*. Op basis van een criterium α wordt de oorspronkelijke set R^* gereduceerd tot de set R^*_α . Dit criterium kan enerzijds gebaseerd zijn op mathematische condities (vb. alleen patronen met een bepaalde minimumfrequentie worden weerhouden) of anderzijds verwijzen naar theoretische beperkingen (uitsluiten van bepaalde patronen die omwille van de theoretische kennis van het onderwerp als weinig plausibel worden beschouwd). Gezien dichotomisatie gebaseerd op theoretische beperkingen beter aansluit bij de realiteit van het sociologisch onderzoek wordt voor het structureren van het integratieproces deze laatste optie weerhouden.

Op basis van een theoretische verkenning van het integratiebegrip kan integratie worden gedefinieerd als *een uni-lineair leerproces waarbij iemand geleidelijk de kloof tussen zijn/haar oorspronkelijke cultuur en de cultuur van de maatschappij waarin hij/zij leeft overbrugt, afhankelijk van het aanpassingsvermogen van de persoon zelf en van de groep waartoe hij behoort* (Janssens, 1995). Formeel, in Booleaanse algebra vertaald, betekent dit dat het integratieproces van een individu wordt bepaald door het Booleaanse product (minimale integratie-positie) en de Booleaanse som (maximale integratie-positie) van de antwoordpatronen van het individu en de andere leden van zijn groep. Een eenvoudig voorbeeld maakt duidelijk hoe het integratieproces van een individu en de groep waartoe hij behoort kan beschreven worden.

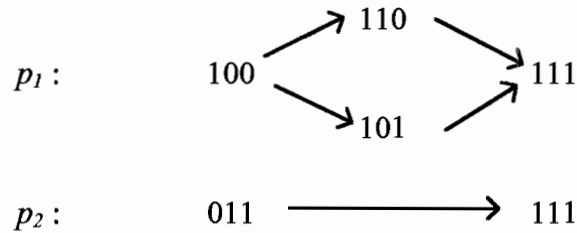
vb. Veronderstel een persoon p_1 gekarakteriseerd door het antwoordpatroon 100
en een persoon p_2 gekarakteriseerd door het antwoordpatroon 011

Dan wordt de structuur van het integratieproces voor beide bepaald door de grenzen bepaald in tabel A:

I	p_1	p_2	$\otimes$	$\oplus$
a	1	0	0	1
b	0	1	0	1
c	0	1	0	1

Tabel A. Grenzen integratieproces p_1 en p_2

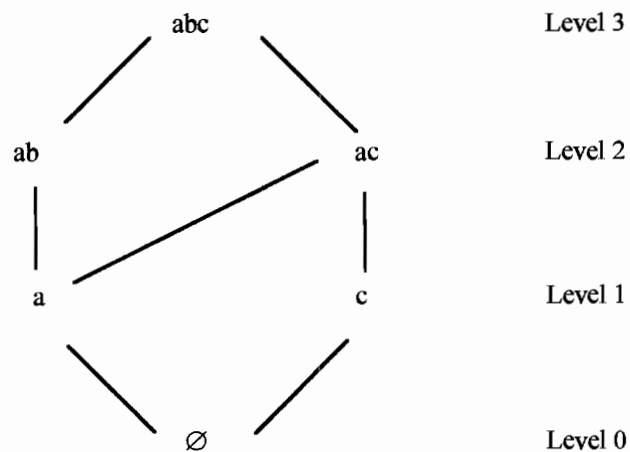
zodat het mogelijke integratieproces van beide personen, gegeven zijn unilineair en geleidelijk karakter, als volgt geschetst kan worden:

Veronderstellen we dat in de groep waartoe beide personen behoren volgende antwoordpatronen worden waargenomen:

$$R^* = \{000, 100, 001, 110, 101, 111\}$$

dan kan in een graf-theoretische benadering het integratieproces van de groep weergegeven worden aan de hand van volgend digraph (figuur A) met de levels verwijzend naar het aantal antwoorden die op een geïntegreerde positie duiden:

Figuur A. Grafische voorstelling integratieproces

Uitgaande van het feit dat de posities verwijzend naar een traditionele (waarbij alle items 0 scoren) en geïntegreerde houding (waarbij alle items 1 scoren) steeds inherent zijn aan dit integratieproces, kunnen we voor de groep corresponderend met R^* drie mogelijke integratie-paden onderscheiden:

$$\emptyset \rightarrow a \rightarrow ab \rightarrow abc, \text{ zodat } a \leq b \leq c$$

$$\emptyset \rightarrow a \rightarrow ac \rightarrow abc, \text{ zodat } a \leq c \leq b$$

$$\emptyset \rightarrow c \rightarrow ac \rightarrow abc, \text{ zodat } c \leq a \leq b$$

Het probleem dat zich hierbij stelt, is dat de verzameling PCU's niet noodzakelijk een structuur beschrijft conform de formele benadering van het integratieproces. Door een omweg te maken via de 'Theory of Knowledge Spaces' (voor een inleiding, zie Falmagne e.a., 1990) zijn we echter wel in staat de PCU's dusdanig te selecteren dat we toch de gewenste structuur bekomen. Een combinatie van volgende eigenschappen biedt hiertoe de oplossing:

- (1) Indien een 'knowledge structure' gesloten is voor unie en doorsnede is hij 'well-graded'⁶ (Doignon en Falmagne, 1985).
- (2) Een verzameling PCU's van lengte 2 met één positieve en één negatieve 'literal' correspondeert met een 'knowledge structure' gesloten voor unie en doorsnede (Theuns, 1992).

Zodoende mogen we besluiten dat, indien het proces van Booleaanse minimalisatie resulteert in een verzameling van PCU's van het type $i'j$ of ij' , het implicatieschema een structuur analoog aan de formele benadering van het integratieproces beschrijft.

In de zoektocht naar mogelijke PCU's van het beschreven type, kan de relatie tussen twee indicatoren steeds als volgt beschreven worden (zie tabel B.):

	j'	j	
i'	$\pi_{i'j'}$	$\pi_{i'j}$	$\pi_{i'}$
i	$\pi_{ij'}$	π_{ij}	π_i
	$\pi_{j'}$	π_j	π

Tabel B. Frequentietabel van twee willekeurige indicatoren i en j

Dit betekent dat we drie mogelijke relaties kunnen onderscheiden:

- indien ofwel $\pi_{ij'} = 0$ ofwel $\pi_{i'j} = 0 \Rightarrow$ partiële orderrelatie of dominantie relatie
- indien beide $\pi_{ij'} = 0$ en $\pi_{i'j} = 0 \Rightarrow$ equivalentie-relatie
- indien beide $\pi_{ij'} \neq 0$ en $\pi_{i'j} \neq 0 \Rightarrow$ relatie niet bepaald

De praktijk leert evenwel dat zowel $\pi_{ij'}$ als $\pi_{i'j}$ zelden 0 zijn. Om toch een relatie tussen beide indicatoren te kunnen bepalen vervangen we 0 door een bepaalde *dichotomisatiedrempel* α . Wanneer we weten wanneer twee items als equivalent worden beschouwd, kunnen we ook bepalen wanneer de relatie al dan niet een partiële

⁶ Hetgeen betekent dat hij een stapsgewijze structuur vertoont, identiek aan de formele benadering van het integratieproces.

orde is. In de praktijk betekent dit dat bij een equivalentie-relatie beide π_{ij} en π_{rj} ongeveer gelijk moeten zijn en ongeveer 0. Indien wel aan de eerste voorwaarde wordt voldaan maar we beide toch niet als verwaarloosbaar kunnen beschouwen definiëren we een dergelijke relatie als *quasi-equivalent*. Hierdoor kunnen niet langer drie maar vier mogelijke relaties onderscheiden worden:

- indien $\pi_{ij} \neq \pi_{rj}$, en, π_{ij} of $\pi_{rj} \leq \alpha \Rightarrow$ dominantie relatie
- indien $\pi_{ij} \approx \pi_{rj}$ en π_{ij} en $\pi_{rj} \leq \alpha \Rightarrow$ equivalentie relatie
- indien $\pi_{ij} \approx \pi_{rj}$ en π_{ij} en $\pi_{rj} > \alpha \Rightarrow$ quasi-equivalentie relatie
- indien $\pi_{ij} \neq \pi_{rj}$ en π_{ij} en $\pi_{rj} > \alpha \Rightarrow$ relatie niet bepaald

Deze α -waarde kan echter onmogelijk worden bepaald aan de hand van de bestaande sociologische theorieën en interpretaties in verband met integratie, zodat we hier een mathematisch criterium moeten hanteren opdat de analyse zou resulteren in een unieke oplossing. De vraag hierbij is welke proportie $(\pi_{ij} + \pi_{rj}) / \pi$ van de populatie we kunnen verwaarlozen om nog tot een bevredigende oplossing te komen, m.a.w. welk is de *allowed deviation threshold* β waarvoor $[1 - (\pi_{ij} + \pi_{rj}) / \pi] \geq \beta$. Om deze te bepalen baseren we ons op het theorema van Chebyshev, dat stelt dat voor elke verzameling observaties, zijnde zowel een steekproef als een populatie, geldt dat de minimum-proportie die binnen k standaard-afwijkingen van het gemiddelde ligt, minstens $1 - 1/k^2$ bedraagt indien $k \in \mathbb{N}_0$ en $k > 1$, ongeacht de verdeling van de observaties. Dit impliceert dat 75% van de populatie zich situeert binnen ± 2 standaardafwijkingen en 88.9 % binnen ± 3 standaardafwijkingen van het gemiddelde. Nemen we beide waarden als β -waarden (met $\beta_1 = 75\%$ en $\beta_2 = 88.9\%$), dan kunnen we α dusdanig bepalen dat:

- indien $[1 - (\pi_{ij} + \pi_{rj}) / \pi] > \beta_2 \Rightarrow$ equivalentie relatie $\Rightarrow \alpha > \max\{\pi_{ij}, \pi_{rj}\}$
- indien $\beta_2 \leq [1 - (\pi_{ij} + \pi_{rj}) / \pi] \geq \beta_1 \Rightarrow$ quasi-equivalentie relatie
 $\Rightarrow \alpha < \min\{\pi_{ij}, \pi_{rj}\}$
- indien $[1 - (\pi_{ij} + \pi_{rj}) / \pi] < \beta_1 \Rightarrow$ dominantie relatie of niet bepaald; vermits uit het theorema van Chebyshev volgt dat $1 - 2\alpha / m \geq 1 - 1/2^2$, moet $\alpha \leq \pi / 8$ wil de relatie een dominantie relatie zijn, zoniet is de relatie onbepaald

Uiteindelijk bekomen we op deze manier een unieke oplossing die geldt voor minstens 75% van de onderzoekspopulatie.

A2. Booleaanse analyse: voorbeeld

Dit voorbeeld is gebaseerd op een dataset waarbij 747 migranten een aantal vragen te beantwoorden kregen i.v.m. integratie. De bedoeling van dit voorbeeld is niet om de inhoudelijke betekenis van het uiteindelijke resultaat te gaan interpreteren, maar geldt enkel als illustratie van de gehanteerde methode van Booleaanse analyse.

In tabel C worden de verschillende antwoordpatronen van R^* samen met hun frequentie weergegeven. Tabel D geeft de mogelijke PCU's aan met hun frequentie en het verschil tussen beide, dit laatste als basis voor het bepalen van α .

Voor de indicatoren e en f is het verschil tussen de mogelijke PCU's het kleinst ($\min\Delta_{\pi} = 15$). Beschouwen we beide items 0, dan is $[1 - (\pi_{ij'} + \pi_{i'j}) / \pi] = .7925$, zodat $\beta_1 \leq .7925 \geq \beta_2$. Dit betekent dat beide items quasi-equivalent zijn, zodat $\alpha < \min\{\pi_{ij'}, \pi_{i'j}\}$, dus $\alpha < 70$. Vermits $\alpha \in \{15, 23, 24, 26, 27, 29, 35, 36, 47, 50\}$ mogen we besluiten dat $\alpha = 50$.

Pattern	Freq	Pattern	Freq	Pattern	Freq	Pattern	Freq
111111	97	101110	2	011100	1	001101	14
111110	3	101101	6	011011	29	001011	61
111011	12	101011	9	011010	1	001010	3
111001	2	101010	1	011001	3	001001	9
111000	1	101001	1	011000	1	001000	7
110111	3	100111	5	010111	4	000111	19
110110	3	100101	1	010101	1	000110	3
110100	2	100011	9	010011	36	000101	6
110011	6	100010	3	010010	7	000100	2
110010	1	100001	2	010001	5	000011	116
110001	2	011111	40	010000	5	000010	36
110000	1	011110	3	001111	72	000001	31
101111	33	011101	2	001110	6	000000	21

Tabel C. Geobserveerde antwoordpatronen

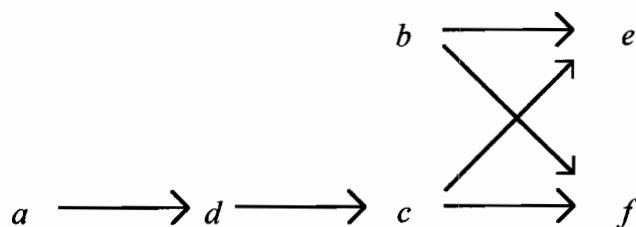
Indicator pairs	π_{ij}	π_{rj}	Δ_{π}	Indicator pairs	π_{ij}	π_{rj}	Δ_{π}
ab	72	138	66	bf	27	394	367
ac	36	252	217	cd	140	47	93
ad	50	173	123	ce	47	249	202
ae	24	436	412	cf	29	246	217
af	15	448	433	de	35	330	295
bc'	74	224	150	df	23	333	310
bd	112	169	57	ef	70	85	15
bc	26	100	74				

Tabel D. Δ_{π} -berekening

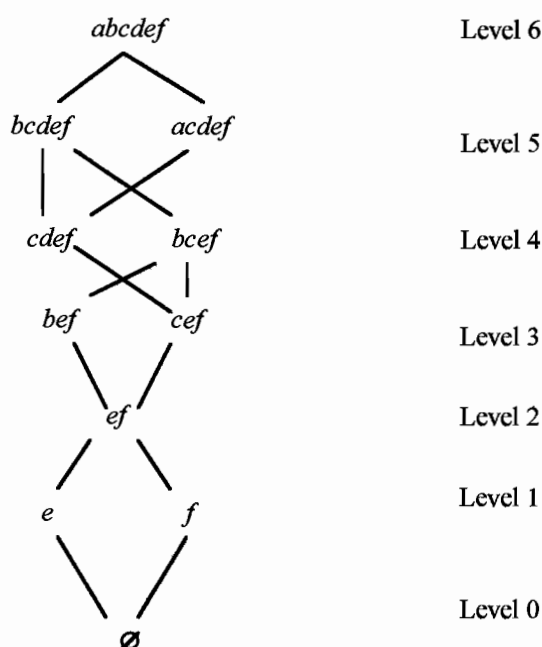
Aan de hand van α kan de verzameling P' van de geselecteerde PCU's worden bepaald, in dit geval:

$$P' = \{ac', ad', ae', af', be', bf', c'd, ce', cf', de', df'\}$$

In figuur B en figuur C vinden we het resulterende implicatieschema en de corresponderende digraph terug.

Figuur B. Implicatieschema van het integratieproces

Figuur C. Grafische voorstelling van het integratieproces

A3. Booleaanse analyse: vergelijken van populaties

De bedoeling van de methode van Booleaanse analyse beperkt zich niet alleen tot het structureren van de geselecteerde indicatoren, maar dient eveneens als basis voor het vergelijken van verschillende groepen. Hiertoe werden een aantal vergelijkingsmaten ontworpen (Janssens, 1995). De belangrijkste zijn de 'grade of cohesion' (het percentage van de populatie waarnaar de resulterende structuur refereert), het aantal patronen dat wordt weerhouden, en het aantal verschillende paden tussen de traditionele en geïntegreerde positie. Deze laatste maat bevat informatie over de coherentie van de groepen die worden vergeleken.

Bij het vergelijken van groepen stelt zich evenwel nog een probleem. Vermits een Booleaanse analyse niet altijd dezelfde patronen zal selecteren voor de verschillende groepen, is het moeilijk deze te gaan vergelijken, tenminste indien een meer gedetailleerde vergelijking dan deze gebaseerd op de 'grade of cohesion' gewenst is. Als alternatief kan men wel het integratieprofiel van deze groepen schetsen, doch dit neemt niet weg dat een persoon, gekarakteriseerd door zijn antwoordpatroon, in de ene groep wel en in de andere niet op de resulterende structuur te situeren is. Om dit probleem op te lossen is het noodzakelijk een 'afstandsmaat' (d_α) te introduceren.

Uit het voorbeeld blijkt dat de geselecteerde α -waarde niet de enig mogelijke drempel is die resulteert in een structuur die 'well-graded' is. Door onze drempel te verlagen zullen steeds meer PCU's worden geselecteerd zodat ook het aantal weerhouden patronen zal toenemen. Het aantal patronen die aan het oorspronkelijke resultaat van de Booleaanse analyse worden toegevoegd door α gelijk te stellen met de volgende drempel (in ons voorbeeld, $\alpha = 47$) definiëren we als patronen gesitueerd op een afstand $d_\alpha = 1$. Op die manier kunnen alle patronen ofwel als element van de oplossing, ofwel gesitueerd op een afstand $d_\alpha = n$ van deze oplossing beschreven worden. Niet

alle mogelijke drempels resulteren echter in een structuur analoog aan de vooropgestelde structuur daar op een bepaald ogenblik niet langer de relatie tussen alle indicatoren kan worden bepaald met een beperkt aantal PCU's. De resterende antwoordpatronen worden gedefinieerd als gesitueerd op een afstand $d_\alpha = m + 1$, m zijnde de afstand tussen de oorspronkelijke oplossing en de oplossing corresponderend met de laagst mogelijke drempel die een structuur tussen alle indicatoren bepaalt.

A4. Literatuur

- Doignon, J.-P. and Falmagne, J.-C. (1985). Spaces for assessment of knowledge. *International Journal of Man-Machine Studies*, 23, 175-196.
- Flament, C. (1976). *Analyse Booléenne de questionnaire*. Paris: Mouton.
- Janssens, R. (1995). *A Boolean Approach to Attitude Measurement*. Vrije Universiteit Brussel, Niet gepubliceerd doctoraatsproefschrift.
- Theuns, P. (1992). *Dichotomization Methods in Boolean Analysis of Co-occurrence Data*. Vrije Universiteit Brussel, Niet gepubliceerd doctoraatsproefschrift.